

Svetlana Bajić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Odjeljenje za etnologiju, bajicsvetlana@hotmail.com

Odijevanje za vrijeme kulturno-vjerskih manifestacija u Pruscu (Ajvatovica) i Kraljevoj Sutjesci (sv. Ivan Krstitelj)

Pregledni rad

UDK: 398.32:391 (497.6 Prusac/Kraljeva Sutjeska) "18/20"

Cilj ovog kratkog priloga je prikazati odijevanje Bošnjaka i Hrvata za vrijeme dva vjersko-kulturna praznika – Ajvatovice u Pruscu i Patrona župe sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci.

Ključne riječi: Prusac, Kraljeva Sutjeska, Ajvatovica, Patron župe sv. Ivana Krstitelja, nošnja, regionalni identitet

Rad se temelji na rezultatima terenskih istraživanja obavljenih tokom 2008. godine u okviru projekata "Etnološko-folkloristička istraživanja Prusca" i "Etnološko-folkloristička istraživanja Kraljeve Sutjeske" koje je organizovalo Odjeljenje za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, a pod vodstvom dr. Aiše Softić, naučnog savjetnika.

Posljednjih dvadeset godina terenskih istraživanja gotovo i nije bilo, naročito onih ekipnih, višegodišnjih. Stoga je odlazak osam istraživača na navedena područja predstavljao izuzetak u radu Etnološkog odjeljenja.¹

Istraživanja u cilju prikupljanja usmenih izvora o tradicijskoj nošnji u ovim naseljima

¹ Dio ekipe u sastavu Ernis Šljivo, kustos i Samir Avdić, kustos i autorica priloga proveo je ukupno 30 dana na terenu (četnaest u Pruscu i šesnaest u Kraljevoj Sutjesci), što se na kraju zbog bogatstva, zanimljivosti i značaja pokazalo nedovoljnim. Osim građe, koja je korištena za temu priloga (nošnja i njene promjene) prikupljeni dio se odnosi na narodnu ishranu, kulturu stanovanja, zanate, privredu, običaje, vjerovanja, socijalne odnose, svakodnevnicu i dr. Transkribovana je i pohranjena zajedno sa velikim brojem fotografija u dokumentaciju Etnološkog odjeljenja.

Svetlana Bajić
National Museum of Bosnia and Herzegovina,
Ethnology Department, bajicsvetlana@hotmail.com

Costumes worn for the religious cultural events in Prusac (Ajvatovica) and Kraljeva Sutjeska (St John the Baptist)

Review article

UDC: 398.32:391 (497.6 Prusac/Kraljeva Sutjeska) "18/20"

The aim of this paper is to depict what Bosniacs and Croats wear at two religious cultural events – Ajvatovica in Prusac, and the patron saint's day of the parish of St John the Baptist in Kraljeva Sutjeska.

Key words: Prusac, Kraljeva Sutjeska, Ajvatovica, Patron Saint of the parish of St John the Baptist, costume, regional identity

The paper is based on the results of field research in 2008 as part of the projects entitled *Ethnological folklore studies of Prusac* and *Ethnological folklore studies of Kraljeva Sutjeska* conducted by the Ethnology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina and led by Dr. Aiša Softić, scholarly adviser.

There has scarcely been any field research for the past twenty years, especially team studies over several years. This study by eight researchers in the areas referred to was therefore the exception for the Ethnology Department.¹

The research, which was designed to gather oral sources concerning traditional costumes in

¹ Part of the team, consisting of curators Ernis Šljivo and Samir Avdić, and the author of this paper, spent a total of 30 days in the field (fourteen in Prusac and sixteen in Kraljeva Sutjeska), which turned out to be insufficient, given the wealth, interest and significance of the events. In addition to the material used for the subject of this paper (costumes and changes to the way people dress), some of the information gathered related to the local diet, lifestyle, crafts, the economy, customs, beliefs, social relations, everyday matters, and so on. It was transcribed and deposited, along with a large number of photographs, in the documentation of the Ethnology Department.

obavljena su uobičajenim etnološkim metodama rada:

- bilježenjem podataka u razgovorima (intervjuu) sa kazivačima razne dobi i pola (Bošnjaka i Hrvata);
- posmatranjem i fotografisanjem ljudi *in situ* (na licu mjesta) za vrijeme održavanja navedenih obreda.

U radu je korištena i dostupna literatura, koja predstavlja teorijsku podlogu ovom istraživanju, kao i izuzetno raritetne i dokumentaristički vrijedne fotografije iz arhiva Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Tradicijska nošnja, po dosadašnjim opštim saznanjima u našim krajevima i mjestima poput Prusca i Kraljeve Sutjeske, imala je više naglašenu ulogu u lokalnoj nego u regionalnoj identifikaciji.

Nakon brojnih događaja krajem XX i početkom XXI stoljeća, agresije na Bosnu i Hercegovinu, odnosno završetka rata (1992.-1995.), u iz osnova izmijenjenim društveno-političkim prilikama, nacionalna (etnička) pripadnost, kao jedan od simbola identiteta među Bošnjacima posebno, i Hrvatima, intenzivirala se između ostalog tokom manifestacija na dva spomenuta lokaliteta i to na način koji im je donio, u odnosu na one ranije, neka bitno nova obilježja i karakteristike.

U Pruscu, koji pripada opštini Donji Vakuf u Srednjobosanskom kantonu Federacije Bosne i Hercegovine (BiH), Bošnjaci čine ubjedljivo većinski dio populacije.²

Pod imenom Prusac ovo mjesto se prvi put spominje u julu 1478. godine, a pod imenom Biograd 1503. godine u tursko-ugarskom ugovoru. Prusac – Biograd je jedan od najstarijih bosanskohercegovačkih gradova koga su osnovali Rimljani. Od postanka predstavljao je raskrsnicu karavanskih puteva, a zahvaljujući svom dominantnom položaju imao je i značajnu vojno-odbrambenu ulogu.

² Prema posljednjem popisu stanovništva u Bosni i Hercegovini iz 1991. godine u opštini Donji Vakuf živjelo je 24.544 stanovnika u 54 naselja, od čega Bošnjaka 13.509, Srba 9.533, Hrvata 682, Jugoslovena 593, a ostalih 227. U Pruscu su ti numerički pokazatelji apsolutno u "korist" Bošnjaka: od 1.756 stanovnika, 1.733 su Bošnjaci, 6 Hrvata, 1 Srbin i 15 ostalih; *Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Narodnosni sastav po naseljima*, Republika Hrvatska, Državni zakon za statistiku, Zagreb, travanj 1995., str. 103.

the two places in question, was conducted according to the usual ethnology methods:

- recording the information obtained from interviewees of various ages and sexes (Bosniacs and Croats);
- observing and photographing people *in situ* during the festivals in questions.

The available literature was also consulted, forming the theoretical background of the research, along with the very few photographs in the archive of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, which are of considerable documentary value.

General findings to date in this part of the world and in places such as Prusac and Kraljeva Sutjeska suggest that traditional costume was more significant for local than for regional identification.

The succession of events in the late 20th and early 21st century and the 1992-1995 aggression against Bosnia and Herzegovina radically altered the social and political scene, and national (ethnic) affiliation, one of the symbols of identity among Bosniacs and Croats in particular, became increasingly important. This was true during the events at the two sites studied, giving them certain crucial new features and characteristics.

In Prusac, which is in Donji Vakuf Municipality in the Central Bosnia canton of the Federation of Bosnia and Herzegovina (BiH), Bosniacs are a convincing majority of the population.² The earliest reference to the town by the name of Prusac dates from July 1478, while a treaty between the Ottomans and Hungary of 1503 refers to it as Biograd. Prusac-Biograd is one of the oldest towns in Bosnia and Herzegovina, founded by the Romans. From the outset it was a pack route crossroads, and its dominant position also gave it a significant military and defensive role. In mediaeval times it belonged to the *župa* [county] of Uskoplje, in

² The figures from the 1991 census in Bosnia and Herzegovina show that Donji Vakuf Municipality had a population of 24,544, in 54 towns and villages, of whom 13,509 were Bosniacs, 9,533 were Serbs, 682 were Croats, 593 were Yugoslavs, and other accounted for the remaining 227. In Prusac the figures showed that Bosniacs formed an absolute majority of the population of 1756: 1733 were Bosniacs, 6 Croats, 1 Serb, and 15 others; *Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Narodnosni sastav po naseljima*, Republika Hrvatska, Državni zakon za statistiku, Zagreb, April 1995, p. 103.

U srednjem vijeku pripadao je župi Uskoplje u Skopaljskoj dolini. Kraće vrijeme bio je pod ugarskom vlašću, a od XV stoljeća pod osmanskom kada dobija ime *Akhisar*. Za vrijeme Osmanlija (sve do 1878. godine) Prusac je postao glavno vojničko, administrativno i sudsko, kulturno, te posebno vjersko središte ovog dijela Bosne.³

Danas je Prusac mjesto koje sa više mahala: Tepedžik, Srt, Čaršija, Grad, Musala, Varoš, Brdo i Gečat, baštini kulturno-istorijsko i prirodno naslijeđe ovog kraja.

Drevni grad Prusac poznat je po Hasanu Kja-fi Pruščaku (1544.-1616.), najznačajnijoj ličnosti naučno-književnog i intelektualnog života Bošnjaka krajem XVI i početkom XVII stoljeća,

the Skoplje valley. It came briefly under Hungarian rule before coming under Ottoman rule in the 15th century, when it was known as *Akhisar*. During the Ottoman period, which lasted until 1878, Prusac was the principal military, administrative, judicial, cultural and, in particular, religious centre of this part of Bosnia.³ Present-day Prusac, with its several mahalas [residential quarters] – Tepedžik, Srt, Čaršija, Grad, Musala, Varoš, Brdo and Gečat – is heir to the historical and natural heritage of the region.

The ancient town of Prusac is famous for Hasan Kja-fi Pruščak (1544-1616), the most prominent Bosniac literary and intellectual figure of the late 16th and early 17th centuries, and for Ajvatovica,

Medresa Hasan Kjafe Pruščaka u Pruscu, 2008. g. / The Hasan Kjafi Pruščak madrasa in Prusac, 2008

³ Vidjeti više: Karanović M.: *Istorijsko-etnografske crte o župama Rami i Skoplju* (1938.), Mazalić Đ.: *Biograd – Prusac stari grad* (1951.), Husein Čepalo, Ajvatovica (2005.), Husein Čepalo, *Mala Ćaba* (1991.), Grdić-Bjelokosić: *Hajvatovica ili siromašna Ćaba* (1903.), Mulo Hadžić, *Prusac i njegovo dovište* (2005.), Ajvatovica, više autora (2010.).

³ For more see Karanović M.: *Istorijsko-etnografske crte o župama Rami i Skoplju* (1938), Mazalić Đ.: *Biograd – Prusac stari grad* (1951), Husein Čepalo, *Ajvatovica* (2005), Husein Čepalo, *Mala Ćaba* (1991), Grdić-Bjelokosić: *Hajvatovica ili siromašna Ćaba* (1903), Mulo Hadžić, *Prusac i njegovo dovište* (2005), *Ajvatovica*, various authors (2010).

i *Ajvatovici*, višestoljetnom dovištu bosanskih muslimana.

Hodočašće na Ajvatovicu koje se obavlja stoljećima (od XV stoljeća) tradicionalno sedmog ponedjeljka nakon Đurdevdana (6. maj) bilo je zabranjeno poslije Drugog svjetskog rata (1947.), da bi se obnovilo 1990. godine.

Sve što se dešavalo u Ajvatovici dobivalo je, s razlogom, naglašeno visoku religijsku i tradicijsku vrijednost, pa se hodočašćenje ranije među muslimanima nazivalo *malim hadžom*, *malom Ćabom*, *siromašnom Kjabom*, *malom Mekom*, *sirotinjskim hadžom*, a poznati bečki orijentalist Franz Babinger nazivao ga je *bosanskom Mekom* (Čepalo, 1991: 3).

U naše vrijeme, Ajvatovica zauzima vidno mjesto u mozaiku bosanskohercegovačke duhovnosti, a sačuvala je u sebi predislamsko nematerijalno naslijeđe kroz kult vode, nagovještaj obnavljanja proljeća i magiju plodnosti bilja, stoke i ostalog. Transformisana u islamski ritual, obogaćena veličanstvenom mističnom legendom o Ajvaz-dedi, Ajvatovica ni poslije pola milenija trajanja ne ostavlja nikoga ravnodušnim.

“Prema predanju Ajvaz-dedo je na oko 6 km od Prusca našao u stijeni snažno vrelo, ispod planine Šuljage, kome se ispriječila nezaobilazna prepreka (stijena duga 74 metra i visoka 30 metara). Ajvaz-dedo se Svevišnjem molio četrdeset dana uzastopno ranim sabah-namazom. Po predanju, četrdeseto jutro, učeći nakon namaza savladan umorom zaspao je i usnio da su se dva bijela ovna sudarila i rastavila stijenu. Prenuvši se iz sna, ugledao je rastavljenu stijenu kojoj se otvorio put za vodu. Bi sačinjen vodovod od drvenih čunkova (tomruka) kojim poteče voda u Prusac”.⁴

Vjernici potaknuti dubokim i iskrenim osjećajem zahvalnosti te kao uspomenu na Ajvaz-dedu i dovođenje vode u Prusac počele posjećivati vrelo i učiti dove, poklanjajući se Bogu u znak zahvalnosti. Vrelo bi nazvano *Ajvatovica* po Ajvaz-dedi.

Vremenom, Ajvatovicu sve više pohodiše *konjanici* u raznolikoj nošnji na okićenim konjima iz različitih *džemata* Bosne, uz mnoštvo *bajraktara* s razvijenim zelenim *barjacima* s polumjesecom i zvijezdom, ukrašenim ispisanim kur’anskim ajetima. Povorke prolaze učeći illahije, uz veliku pušcanu paljbu. Molitvama za mir, za kišu, sunce, za dobru rodnu godinu, poštivanje i čuvanje

for centuries a prayer site for Bosnian Muslims. The pilgrimage to Ajvatovica, which had been performed since the 16th century, traditionally on the seventh Monday after St George’s Day (6 May), was banned after World War II (in 1947) and revived in 1990.

Everything that happened at Ajvatovica, with good reason, was imbued with markedly religious and traditional value, so much so that Muslims used to call the pilgrimage the lesser hajj, the little Kaba, the poor Kaba, little Mecca or the poor man’s hajj, and the Viennese orientalist Franz Babinger called it the Bosnian Mecca (Čepalo, 1991: 3).

In our time, Ajvatovica occupies a prominent place in the mosaic of Bosnia and Herzegovina’s spirituality, and preserves the pre-Islamic intangible heritage through the cult of water, and by heralding the renewed onset of spring and the magic of the fertility of plants, domestic animals and so on. Transformed into an Islamic ritual and enriched by the great mystical legend of Ajvaz-dedo, even after half a millennium, Ajvatovica leaves no one indifferent.

“The tradition is that about 6 km from Prusac Ajvaz-dedo found a powerful spring in a rock below Mt. Šuljaga, which was blocked by an impassable obstacle, a cliff 74 metres long and 30 metres high. Ajvaz-dedo prayed to the Almighty at *sabah-namaz* [*fajr*, the dawn prayer] for 40 days in a row. According to the tradition, on the fortieth morning, while reciting after prayers he was overcome with fatigue and fell asleep, and dreamt that two white rams fought and split the rock apart. When he awoke, he saw that the rock had indeed split, making way for the water. Wooden water pipes were laid which brought the water to Prusac.”⁴

Believers, prompted by profound and sincere feelings of gratitude and in memory of Ajvaz-dedo and the water’s coming to Prusac, began to visit the spring and pray *du’a*, bowing down to God as a sign of gratitude. The spring was named Ajvatovica after Ajvaz-dedo.

Increasingly, as time passed, men on horseback in a variety of costumes from various congregations in Bosnia began to visit Ajvatovica, their horses decked with finery, with numerous standard-bearers carrying green *barjak* [banners] with a crescent moon and star and verses from the Qur’an. As it proceeded, the procession would recite

⁴ Kazivao Ahmet Kapetan, Prusac 2008.

⁴ Related by Ahmet Kapetan, Prusac 2008.

Mapa lokaliteta hodočašća u Pruscu, 2008. g.
Map showing sites of the pilgrimage in Prusac, 2008

Oglavlja muškaraca u raspukloj stijeni 1897. g.
Men's headgear at the rock cleft, 1897

vrela, zelenila, pa do učenja sure Feth iz Kur'ana i dove u *Dedinoj stijeni* te klanjanja podne-namaza na Ajvaz-dedinoj livadi završava se hodočašće, a nastaje narodni *teferić*.

Postojala je i *ženska Ajvatovica* koja je, za razliku od muške, obavljana sedam dana kasnije i koja je imala više lokalni značaj. Žene su hodočastile Ajvaz-dedin kamen gdje su učile hatmu i Jasin za Ajvaz-dedinu dušu. Od 1997. godine na hodočašće idu zajedno muškarci i žene.⁵

Odijevanje hodočasnika se autentično, faktografski, reprezentativno i zorno ubjedljivo može pratiti na osnovu izuzetnih fotografija s kraja XIX stoljeća do Prvog svjetskog rata, zatim između dva svjetska rata pa do zabrane dovišta – Ajvatovice (1947.), temeljem sjećanja naših kazivača, i uvidom u današnje stanje (2008. godine), uz kratak osvrt na ratni period (1992.-1995.).

Bizarna je činjenica da u do sada objavljenoj etnološkoj literaturi o bošnjačkim nošnjama nema

ilahija [religious poems or songs] and there would be much firing into the air. The pilgrimage ended with prayers for peace, for rain, for sun, for a bumper crop, respecting and caring for the spring and the greenery, reciting sura Fath from the Qur'an and du'a prayers at Dedo's rock, and praying the noon prayer at Ajvaz-dedo's meadow, after which there was a *teferić* [open-air entertainment and picnic].

There was also a women's Ajvatovica, which took place seven days later and was more local in character. Women went to Ajvaz-dedo's rock, where they would recite the Qur'an and sura Yasin for Ajvaz-dedo's soul. Since 1997, men and women have been going on pilgrimage to Ajvatovica together.⁵

The pilgrims' costumes can be identified authentically, factographically, representatively and convincingly from exceptional photographs dating from the late 19th century to World War I and from after the war until Ajvatovica was banned in 1947, from interviewees' recollections, and from

⁵ Alija Izetbegović, prvi predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1997. godine obratio se okupljenim hodočascima riječima da "na dovištu ne vidi žene", te da "smatra da one ne smiju biti odbačene i ponižene i da trebaju sa muževima da idu na dovište". (Hodžić, 2005: 750.)

⁵ Alija Izetbegović, the first president of the Presidency of Bosnia and Herzegovina, addressed the assembled pilgrims in 1997 saying that he could see no women at the prayer site, and that he thought they should not be rejected and humiliated, but should go to the prayer site with their husbands. (Hodžić, 2005: 750)

podataka za ove krajeve, a otežavajuća je okolnost da za bilo kakvu rekonstrukciju ili analizu ni zbirke Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja BiH ne posjeduju ni ženski ni muški komplet sa ovog lokaliteta (Beljkašić-Hadžidedić, 1988/89: 95-148).

Originalna nošnja, ili bar pojedinačni dijelovi, pojednostavila bi obradu i smanjila bi rizik pogreške.

Opće je poznato da su stil i način odijevanja različitih društvenih slojeva, te vrste i nazivi materijala, kroj i ukras, tokom povijesti bili podjednako uslovljeni ekonomskim, političkim, vjerskim i kulturnim prilikama, a u vezi s tim prevashodno i načinom života određenih grupa – u ovo vrijeme pripadnika etničkih grupa, koje su prolazile prve faze nacionalnog konstituisanja. Nošnja, kako seoska tako i gradska, uvijek je na određen, specifičan način posebno izražavala duh vremena u kojem je nastala i trajala, a odijevanje je u pravilu predstavljalo vidljiv i prepoznatljiv odraz spomenutih karakteristika, ekonomskog i društvenog, pa i vjerskog statusa grupa, staleža, naroda.

U Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom došlo je, slobodnije rečeno, prekonoc do sučeljavanja dviju kontrastnih kultura koje se

what is worn now (2008), with a brief survey of the 1992-1995 war period.

It is a curious fact that there is nothing relating to these parts in published ethnological literature on Bosniac costumes, and a further obstacle to both reconstruction and analysis is that even the Ethnology Department of the National Museum of BiH has no women's or men's costumes from this area (Beljkašić-Hadžidedić, 1988/89: 95-148). Original costumes, or at least parts of them, would facilitate the study and reduce the risk of error.

It is well known that the style and manner of clothing of different social classes, as well as the types and names of material, were dictated equally by economic, political, religious and cultural circumstances, and above all by the lifestyle of certain groups – in our time, this means the members of ethnic groups in the first stages of constituting themselves as a nation. Both rural and urban costume has always reflected the zeitgeist of its time in a certain specific way, and as a rule clothing was a visible and recognizable reflection of the economic, social and religious status of a group, class or people.

The Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina saw the encounter between two

*Sa hodočašća, 1898. g. /
At the pilgrimage, 1898*

*Susret sudionika hodočašća poslije svečane dove, 1897. g. /
Meeting of pilgrims after formal du'a, 1897*

događalo i na privrednom, i socijalnom, te političkom planu, što se neminovno odražavalo i na odijevanje.

Fotografije kojima su ilustrovane *nošnje* nošene za vrijeme Ajvatovice, u austrougarskom periodu, pokazuju nam, u širem smislu, osnovna obilježja dinarskog tipa nošnji (Čulić, 1963: 12). Paralelno s tradicijskom nošnjom, prisutna je i *zapadnjačka* moda koja je imala svoje pristalice još tokom XIX stoljeća kod manje konzervativnih feudalaca i kod, inače, malog broja intelektualaca koji su školovani na evropskim univerzitetima. Naime, većina hodočasnika u to vrijeme bila je obučena u tradicijsku svečanu nošnju karakterističnu za kraj iz kojeg su dolazili. Drugi su nosili evropsku odjeću, ali sa obaveznim *fesom* na glavi, a treći su od evropskog odijevanja prihvatili samo neki modni detalj. Među hodočasniciima je vladalo uvriježeno mišljenje da kvalitet Ajvatovice ovisi o njihovoj opremi, kao i opremi konja i barjaka.

Mlađi i stariji muškarci pokrivali su glavu crvenom čohanom kapom – *fesom* sa kićankom. Oko fesa, pojedinci su omotavali razne tkanine u vidu *čalme* i to na dva načina: na *pogaču* i na *туру*. Mlađi muškarci su omotavali *mahrme*, odnosno

contrasting cultures, which took place almost overnight and affected economic, social and political life, with the inevitable impact on what people wore.

Photographs taken during the Austro-Hungarian period illustrating the costumes worn at Ajvatovica show in broad outline the basic features of the Dinaric type of costume (Čulić, 1963: 12). At the same time, western fashion was also present; in the 19th century it already had its followers among the less conservative members of the feudal class and the few intellectuals who had attended European universities. Most pilgrims wore the traditional formal costumes typical of the area they came from; others wore European clothes but still retained the fez; and others adopted only a few western accessories. There was an entrenched belief among pilgrims that the quality of Ajvatovica depended on their clothing, the way their horses were decked, and the banners.

Young and elderly men alike wore the red cloth fez with a tassel. Some wound fabric around the base of the fez to form a *čalma*, which was done in two ways: *pogača* and *tura*. Younger men used hand-woven white cloth,

*Hodočasnici odlaze na grob Ajvaz-dede, 1907. g. /
Pilgrims going to Ajvaz-dedo's grave, 1907*

Odmor na povratku sa Ajvatovice, 1908. g. / Resting on the return from Ajvatovica, 1908

peškire od bijelog domaćeg platna, često ukrašene utkanim motivima raznih boja, a stariji šalove: *krmez*, *saruk*, *adžem-pas* ili *trabolos*. Hadžije i ulema nosili su *čalme* od tanke tkanine koja se obično donosila sa *hadža*.

Odjeća siromašnijih i bogatijih slojeva društva obično nije bila uniformisana, već se uglavnom razlikovala po bogatstvu materijala, ukrasima i raznovrsnosti odjevnih predmeta. Neki od učesnika oblačili su *košulju* i *gaće* izrađene od istog domaćeg debljeg materijala, dok su drugi na donjem dijelu tijela nosili razne vrste *čakšira* sa dužim i širim turom. Oko struka opasivali su se *pasom* od crvene ili zelene vune, a pojedinci i tankim vunanim pojasom sa utkanim geometrijskim motivima, tzv. *adžem-pas*, ili svilenim pojasom *trabolosom*, porijeklom iz Sirije. Preko pojasa stariji i ugledniji muškarci opasivali su i *bensilah*, široki kožni pojas sa pregradama, u kojima su držali razne stvari i predmete, npr. pribor za pušenje – lulu, duhan-kesu, kresivo, trud, čakmak, zatim oružje, veliki i mali nož, mašice za uzimanje žara, novac i druge sitnice. Na gornjem dijelu tijela preko košulje nošeni su različiti odjevni predmeti: *džube*, *anterija*, *fermen*, *džemadan*, *gunj*, *dolama*, *ćurak*. To su haljetci sa dugim rukavima, a i haljetci bez rukava.

often decorated with designs of various colours in the weave, while older men wore scarves: *krmez* [a crimson scarf], *saruk*, *adžem-pas* or *trabolos* [a tasselled silk scarf]. Hajjis and the ulama wore a *čalma* of fine fabric which was usually brought back from hajj.

Rich and poor did not dress alike; their clothing differed in the quality and luxury of the material and decoration and in the range of articles of clothing. Some pilgrims wore a shirt and trousers of the same thick hand-woven material, while others wore various kinds of *čakšir*, baggy, narrow-legged trousers. Trousers were worn with a red or green woollen belt; some wore a thin woollen belt with geometric designs in the weave, known as an *adžem pas*, or a silk *trabolos* belt, which originated in Syria. Older and higher-status men also wore a *bensilah* over their belt. This was a wide leather belt with compartments for various articles – a pipe, tobacco-pouch, tinder-box and flint, firearms, large and small knives, firetongs, money and other small objects. Various overgarments were worn over the shirt: *jubba*, *anterija*, *fermen*, *džemadan*, *gunj*, *dolama*, *ćurak* – types of long-sleeved or sleeveless jerkins. For everyday, especially in

U svakodnevnoj upotrebi, posebno za vrijeme toplih dana, oblačio se povrh košulje samo jedan odjevni predmet, dok su se za vrijeme svečanih prilika, a posebno za vrijeme Ajvatovice, bez obzira na vremenske prilike, često oblačili svi gornji dijelovi odjeće.

Na nogama su nošene duže i kraće vunene čarape i *tozluci* (pokrivali su noge od članaka do koljena). Pored *oputnih*, nošeni su i opanci od učinjene kože, cipele *kundure*, ali i čizme.

Košulja pripada varijanti široko rasprostranjenih ravno krojenih dinarskih košulja (Čulić, 1963: 13.). Krojena je od domaćeg lanenog ili pamučnog platna sa širokim rukavima i dužim izrezom na prsima bez *jake*. Paralelno, nošene su košulje i sa manžetnama i *jakom*.

Gaće su duge i dosta široke sa dugim turom, nošene samostalno ili ispod *čakšira*.

Čakšire su izrađivane od crnog sukna sa širim turom i ukrasnim gajtanima crvene ili zelene boje.

Na samu košulju najprije se oblačila *anterija* sa dugim rukavima duga do ispod struka, kojoj su se krajevi na prsima preklapali i s lijeve strane kopčali kopčicama. Anterija je šivana od *šamaladža* – kupovne svilenkaste tkanine pretežno crne ili crvene boje sa bijelim prugama. Po ivicama anterije bili su prišivani, u jednom do dva reda, gajtani, crne boje.

Povrh anterije oblačio se za vrijeme ove velike svečanosti *fermen* izrađen od crne čoh. Bez rukava je, sprijeda otvoren sa blago zaobljenim peševima. Na prednjicama i leđima ukrašen je apliciranim ukrasima od crnih gajtana.

Džemadan je nošen preko košulje, ispod gunja, a šivan je od domaćeg sukna teget ili crne boje. Bez rukava je i preklapa se na prsima. *Gunj* ima rukave i oba ova odjevna predmeta duga su do ispod struka i ukrašena nizovima gajtana crvene ili zelene boje.

Svi navedeni odjevni predmeti nosili su se i u drugim varijantama. Tako, naprimjer, uočava se na fotografijama da se preko košulje nosila anterija pa gunj i na kraju *fermen* ili košulja, *džemadan* i *gunj* itd.

Dolama i *ćurak* su luksuzni odjevni predmeti koje su mogli sebi da priušte samo imućni i ugledni Bošnjaci. Izrađivali su ih zanatlije – terzije, od čoh.

Dolama je vrsta kaputa, do koljena, krojena od skupe tamnozeleno ili crvene čoh, ukrašena zlatovozom, a imala je rasječene rukave koji su slobodno visili niz leđa (Beljkašić-Hadžidedić, 1997: 10).

Ćurak, postavljen krznom, bio je širok sa dugim širokim rukavima i najčešće izrađivan od zelene čoh.

hot weather, only one such article of clothing would be worn over the shirt, but on formal occasions, and particularly at Ajvatovica, all were worn regardless of the weather.

Long or short woollen socks and leggings covering the leg from ankle to knee were worn with strapped sandals or leather peasant clogs, shoes or boots.

The shirt was a version of the widespread Dinaric straight-cut shirt (Čulić, 1963: 13) made of hand-woven linen or cotton, with wide sleeves and a deep neck-slit with no collar. Shirts with cuffs and collar were also worn.

Trousers were long and wide, with a long baggy seat, and were worn alone or under *čakšire*. *Čakšire* were made of black woollen cloth, with a wide, baggy seat, and were decorated with red or green braid.

The principal garment worn over the shirt was an *anterija*, which had long sleeves – to below the waist – with a front overlap, fastened on the left. These overgarments were made of *šamaladža* – ready-made silken fabric, usually black or red, with white stripes – and were edged with single or double black braid. For this great celebration, a black broadcloth *fermen* was worn over the *anterija*. This was a sleeveless, open-fronted waistcoat with slightly rounded skirts, decorated with black braid front and back. A *džemadan*, a sleeveless waistcoat fastened at the front, made of hand-woven navy blue or black cloth, was worn over a shirt and under a *gunj*, a short coat with sleeves. Both the *džemadan* and the *gunj* reached to below the waist, and were decorated with bands of red or green braid. All these articles of clothing could also be worn in other combinations. Photographs show an *anterija* being worn over a shirt, with a *gunj* over the *anterija* and finally a *fermen* or shirt, or a *džemadan* and *gunj*.

Dolama and *ćurak*, luxury items that only wealthy, high-status Bosniacs could afford, were tailor-made from broadcloth. A *dolama* was a kind of knee-length coat made of high-quality dark green or red broadcloth decorated with gold thread embroidery, and had slit sleeves that hung loose down the back (Beljkašić-Hadžidedić, 1997: 10). A *ćurak*, which was fur-lined, was wide, with long, wide sleeves, and was usually made of green broadcloth.

Džube je nosila ulema. To je dio odjeće, duge do članaka, od crne čoh, sa dugim rukavima koji se nosio preko svih dijelova odjeće.

Uz tradicijsku odjeću u koju su u većini obučeni hodočasnici u austrougarskom periodu osjećali prisustvo i zapadne mode “ala franga” koja se prepoznaje u nošenju košulja sa špicastom kragom, kravata, prsluka, ali i odijela. Kao dopuna “novoj” modi nosili su se satovi sa lancem, štapovi, kišobrani i dr. Dakle, kod pojedinaca u odijevanju se susreću dijelovi odjeće sa naglašenim orijentalnim elementima (fesovi, tradicijski pojasevi, čakšire, obuća u nekoliko slojeva) kombinovani sa novom zapadnoevropskom modom.

Odijevanje za vrijeme hodočašća u Ajvatovici (1918.-2008.)

Izvjesne promjene koje su se javile u tradicijskoj nošnji u Bosni i Hercegovini početkom XX stoljeća sa upotrebom tkanina fabričke izrade i usvajanjem predmeta iz gradske nošnje u osnovi nisu promijenile karakteristike muške nošnje za vrijeme hodočašća u Ajvatovici, a nošnja se nije bitno izmijenila niti sljedećih nekoliko decenija. U narednom periodu i dalje je imala najviše elemenata orijentalnog porijekla koji su različitim intenzitetom prihvatani u seoskim naseljima, i to mahom u onim bliže gradovima iz kojih su dolazili hodočasnici.

Tako 1936. godine bi zapisano o nošnji u Pruscu za vrijeme Ajvatovice: “Prava smotra bosanskih nošnji. Posavski beg prkosna lica u modrom gunju i čakširama, Visočaci sa crvenim pojasovima, livanjski aga sa ogromnim lancima za uru oko vrata, na kojima se cakli nekakav crn kamen. Travničani zasukanih rukava, bogati seoski domaćin iz srednje Bosne sa ogromnim sarukom, čekinjastom bradom i musafom u kožnoj kesici pod pazuhom. Žene u crno-zelenim feredžama i šarenim zarovima. Hodža i derviša od svake vrste. Polusvilenih ahmedija svih veličina, od velikih svilenih turbana, do uskih – učkur ahmedija. Svega i svačega, što se samo u Bosni može naći, jednom je u godini Ajvatovica, treba se pokazati.” (Reifi, 1936: 2)

Na fotografiji snimljenoj 1928. godine u Donjem Vakufu prikazana su dva mlađa muškarca,

Jubbas, ankle-length robes made of black broadcloth with long sleeves, worn over every other article of clothing, were worn by the ulama.

In the Austro-Hungarian period, though most pilgrims still wore traditional costume, western fashions “ala franga” could also be seen, in the form of shirts with winged collars worn with a tie, waistcoats, or even suits. Accessories to this new fashion included a watch and chain, a walking stick, and an umbrella. Some people wore a combination of distinctly “oriental” clothing (fez, traditional belts, čakšire, several layers of clothing) and western European fashions.

Costumes worn for the pilgrimage to Ajvatovica (1918-2008)

Traditional costume in Bosnia and Herzegovina saw some changes in the early 20th century, with the use of factory-made fabric and the adoption of articles of urban costume, but these did not significantly impinge on the men’s costume worn for the pilgrimage to Ajvatovica either then or over the next few decades, when it consisted mainly of articles of oriental origin, adopted to varying degrees in rural areas, particularly those near the towns from which the pilgrims came.

The costume worn in Prusac during the Ajvatovica festival was described in 1936 in these terms: “A regular parade of Bosnian costumes. A proud-faced bey from the Sava valley in a dark blue *gunj* and *čakšire*, men from Visoko with red belts, an aga from Livno with a huge watch chain around his neck, with a gleaming black stone of some kind; Travnikers with rolled-up sleeves; a wealthy rural householder from central Bosnia with a huge *saruk* [*čalma*], a stubbly beard and a *musaf* [*mushaf*, Qur’an] in a leather bag under his arm. Women in a black-green *feredža* [chador] and coloured veil. All kinds of hojjas and dervishes. Silken *ahmedijas* [turbans] of all sizes, from huge silk ones to narrow bands. All manner of things are to be seen, such as are found only in Bosnia, once a year at Ajvatovica.” (Reifi, 1936: 2)

A photograph taken in Donji Vakuf in 1928 shows two young men wearing the traditional formal urban costume known as the Bosnian

obučena u gradsku svečanu tradicijsku nošnju, zv. “bosansko odijelo”, uobičajenu za većinu sudionika Ajvatovice što potvrđuju i većina starijih kazivača. Odjeća je bila rad gradskih zanatlija i sastojala se od *fesa*, *košulje*, *anterije*, *fermena*, *pasa-trabalosa*, *čakšira*, *čarapa* i *cipela*.

Osim toga, kod starijih ispitanika, još je u sjećanju sačuvan ne samo način funkcionisanja Prusca kao zajednice za vrijeme održavanja ove manifestacije (običaji u vezi dolaska i boravka *musafira*, pripremanja hrane, igara, zabava, pjesama, ašikovanja, vjerskih običaja, teferića i dr.), nego i odjeće koja je bila naglašeni i prepoznatljiv simbol nacionalnog identiteta.

“Na prozorima bezbroj djevojaka, odjevene mahom po starosarajevskom uzoru. Čedne, plašljive, ali gospodstvene: vidi se po njima: nije Prusac tek kakva selendra, šehar je to nekad bio, evropska

costume, which was the general rule at Ajvatovica, as most older interviewees confirmed. This was made by urban craftsmen and consisted of a fez, shirt, *anterija*, *fermen*, *trabalos* belt, *čakšire*, socks and shoes.

Indeed, most older interviewees remembered not only how Prusac functioned as a community at the time of the event (customs relating to accommodation for *musafirs* [travellers], the preparation of food, games and dances, entertainment, poems and songs, courting, religious customs, picnics and so on), but also the garments worn, which were a prominent and recognizable symbol of national identity.

“Countless girls at the windows, most dressed in the old Sarajevo manner. Demure, shy, but welcoming: you could see it in them: Prusac is not just some backwater, it was once a *šehar* [higher-status town],

Muškarci u bosanskom odijelu, 1928. g. / Men in Bosnian costume, 1928

Žena u katu i muškarac u bosanskom odijelu, 1930. g. / Woman in kat and man in Bosnian costume, 1930

Djevojke u kat-haljinama, 1943. g. / Girls in kat-haljina, 1943

Djevojke u katovima, 1946. g. / Girls in kat, 1946

moda, bez koje se danas recimo sarajevsko muslimansko ženskinje ne bi moglo ni zamisliti, ovdje je našla zatvorena vrata. Tu su još ogre dukata i počelice, crni ženski fesići i kumaš-dimije, ječermme, i kolani, oaza stare Bosne, koje je drugdje već nestalo. Uopće u čitavom Pruscu, ako se izluče recimo nošnja pokojeg ala franka odjevenog hodočasnika, nema ničeg, što bi i najmanje moglo podnjeti na činjenicu, da ipak živimo u Evropi.” (Reifi, 1936: 6)

Od kraja XIX do sredine XX stoljeća, djevojke i mlađe žene su, kao svečanu nošnju, oblačile košulju i dimije, a preko košulje ječermu, odnosno fermen, dok su starije žene oblačile *dimije* i *bluzu* po bečkoj modi – kat haljina. Uz to ostajale su vjerne odjeći za ulicu, tj. *zaru*, a samo imućnije i *feredži*, te različitim maramama za glavu (*šamije*, *jemenije*, *namazbez*, *dušeme*, *čember*, *bošče* i dr.) i ramena.

Djevojke i udate žene odijevale su svečanu odjeću, osim za vrijeme hodočašća na Ajvatovicu, i drugim prigodnim praznicima (Mevlud, Bajram i dr.), a posebno za vrijeme održavanja ženske Ajvatovice. Nošnju je ukrašavao veoma raznovrstan i bogat nakit. Za njegovu izradu upotrebljavano je srebro, alpaka, ali i zlato, a od ukrasnog

the European fashion without which the Muslim women of Sarajevo cannot even be imagined was not welcomed here. There were still ducat headpieces, black women’s fezzes and *kumaš-dimije* [baggy satin trousers], *ječermas* [waistcoats] and belts, an oasis of old Bosnia that had already vanished elsewhere. In fact, throughout Prusac, except for the occasional pilgrim dressed *ala franka*, there was nothing to even suggest that we live in Europe.” (Reifi, 1936: 6)

From the late 19th to the mid 20th century, girls and young women wore a shirt and *dimije* on formal occasions, with a *ječerma* or *fermen* over the shirt, while older women wore *dimije* and a blouse in the Viennese fashion, a combination known as *kat haljina*. They also remained faithful to wearing the *zar* [veil] outside the home, but only the better-off wore the *feredža* as well, or to wearing various kinds of scarf (*šamije*, *jemenije*, *namazbez*, *dušeme*, *čember*, *bošče* and so on) to cover their head and shoulders.

Girls and women wore formal clothing not only at the time of the pilgrimage to Ajvatovica but also for other celebrations (Mevlud, Bajram [‘Eid] and so on), and particularly for the women’s Ajvatovica. They dressed up their costume with a wide range of elaborate silver, alpaca and

kamenja: biseri, koral, ćilibari, tirkizi, rubini. Nošeni su dukati, naušnice, ogrlice, prstenje, narukvice, broševi i pojasevi, ne samo od skupih materijala nego i od jeftinijih koji su bili dostupni siromašnjim djevojkama i ženama.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata Ajvatovica je održavana samo u krugu lokalnog stanovništva. Poslije zabrane Ajvatovice (1947. godine) Bošnjaci iz Prusca i okolnih mjesta nisu zaboravili svoje *dovište*. Odlazili su pojedinačno ili u manjim grupama do raspukle stijene gdje bi proučili dovu i vratili se. Na glavi bi uvijek imali kapu: fes, beretku (*francuzicu*) ili pletenu bijelu kapu. Ostali su se okupljali na *Musali* i *Majmunu* bez vjerskih i drugih obreda, veseleći se i sjećajući se sa nostalgijom prošlih hodočašća: bajraka, bajraktara, okićenih konja, ljudi obučenih u svečanu odjeću, gostiju, prijateljstva, te svega onog što je činilo *ovo izuzetno dovište*.

A onda se 17. juna 1990. godine obnovila Ajvatovica. Prusac je bio najveća bošnjačka *musafirhana* koja je ugostila preko 100.000 hodočasnika i 820 konja. Hodočasnici u živopisnim narodnim nošnjama iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, bajraktari s bajracima, čuvanim preko četiri desetljeća (od 1947. godine), imami i hadžije sa *ahmedijama* u *kijafetu*, pružali su šaroliku sliku *bošnjačke stvarnosti i tradicije* – ukazali su ispitanici.

O ovoj najvećoj vjerskoj manifestaciji muslimana u ex-Jugoslaviji javnost je bila informisana putem printanih ("Oslobođenje") i elektronskih medija (TV Sarajevo, Radio Sarajevo) kao i lokalnih medija.

Raspoloživi podaci svjedoče da se hodočašće u Ajvatovici nastavilo i tokom rata (1992.-1995. godine), tiho i dostojanstveno, a učesnici su bili borci Prusackog bataljona obučeni u maskirna odijela. Na glavama su pojedinci imali za ovu prigodu kape *fesove*, dok su drugi nosili *beretke* koje su bile sastavni dio uniforme Armije Bosne i Hercegovine.⁶

Hodočašće na Ajvatovici, koje je zamrlo poslije Drugog svjetskog rata pod uticajem nove ideologije, organizuje se sada svake godine. Manifestaciju organizuje Travničko muftijstvo pod vodstvom muftije Nusreta Abdibegovića. Popratni program

even gold jewellery, with semi-precious and precious stones: pearls, coral, amber, turquoise, rubies. They wore ducats, earrings, necklaces, rings, bracelets, brooches and belts, not only of expensive materials but also of the cheaper ones that the poorer girls and women could afford.

During World War II, Ajvatovica was held only among the local people. The Bosniacs of Prusac and the surrounding villages did not forget their place of prayer after Ajvatovica was banned in 1947, but would go to the cleft in the rocks separately or in small groups to pray. They would always have their head covered with a fez, beret or knitted white cap. Others would gather at Musala and Majmun, without any religious or other rites, enjoying themselves and remembering past pilgrimages with nostalgia: the banners, the standard-bearers, the gaily bedecked horses, people in formal costume, guests, friends, and everything that constituted this very special place of prayer.

And then, on 17 June 1990, Ajvatovica was revived. Prusac became the largest Bosniac *musafirhana*, hosting more than 100,000 pilgrims and 820 horses. There were pilgrims in picturesque folk costumes from all over Bosnia and Herzegovina, standard-bearers with their banners, kept since 1947 – more than four decades, imams, hajjis with their *ahmedijas* in all their *kijafet* [finery], a picture of the Bosniac reality and tradition, interviewees called it.

The print and air media (the daily *Oslobođenje*, Sarajevo TV, Sarajevo radio) and the local media announced this, the greatest Muslim religious event in ex-Yugoslavia.

Available information reveals that the pilgrimage to Ajvatovica even continued during the 1992-1995 war, though quietly and in a dignified manner, the participants being combatants from the Prusac battalion, dressed in camouflage. Some wore a fez for the occasion, while others wore the beret that was part of the uniform of the Army of Bosnia and Herzegovina.⁶

The pilgrimage to Ajvatovica, which died out after World War II under the influence of the new ideology, is now held every year, organized by the Travnik mufti's office headed by mufti Nusret Abdibegović. The accompanying programme includes exhibitions, theatre performances, seminars,

⁶ Borci Prusackog bataljona iz poštovanja prema Ajvaz-dedi zarobljeni tenk su nazvali Ajvaz-dedo.

⁶ Out of respect for Ajvaz-dedo, combatants from the Prusac battalion named a captured tank after him.

*Borci Prusačkog odreda Armije BiH na Ajvatovici, 1992. g. /
Combatants from the Prusac unit of the BiH Army at Ajvatovica, 1992*

Sudionici hodočašća sa bajracima, 1999. g. / Pilgrims with banners, 1999

dovišta uključuje izložbe, pozorišne predstave, naučne skupove, okrugle stolove, promocije knjiga, predavanja, večeri duhovne muzike (ilahije i kaside), revije muslimanske mode, promocije

round tables, book launches, lectures, religious music evenings (*ilahijas* and *qasidas*), Muslim fashion shows, the issue of postage stamps associated with Prusac, folklore events – dance, songs

Doček hodočasnika iz Banja Luke, 2008. g. / Welcoming pilgrims from Banja Luka, 2008

Doček hodočasnika na gradu, 2008. g. / Welcoming pilgrims in the town, 2008

Doček hodočasnika iz džemata Goleš, 2008. g. / Welcoming pilgrims from Goleš, 2008

poštanskih maraka vezanih za Prusac, smotre folk-lora – igre, pjesme i običaji Bošnjaka, sportski i filmski program i dr. koji se održavaju ne samo u Pruscu, nego i u drugim gradovima (Donji Vakuf, Bugojno, Travnik, Jajce, Sarajevo...). Na manifestaciji, osim hodočasnika, prisustvuju i muslimani iz dijaspor, potom zvaničnici iz vjerskog, kulturnog i političkog života iz bošnjačkog miljea kao i gosti, često i kao učesnici navedenih programa, iz Republike Turske, Irana i dr.

Proces napuštanja tradicijske nošnje, koji je evidentan još u prošlom stoljeću, nastoji se zaustaviti. U tom su se smislu pojedini džemati organizovali na rekonstrukciji nošnje (bez stručne pomoći etnologa), tako da sudionici hodočašća nose samo pojedine improvizovane odjevne predmete: *anterije*, *fermene*, *prsluke*, *čevkene*, *pojaseve* i, često, dijelove odjeće koji nisu karakteristični za bosanskohercegovački identitet. Na glavama nose različite kape: *fesove*, *bjelokape* od konca, *kačkete* ili su gologlavi.

and customs of the Bosniacs – sporting events, films and so on, held not only in Prusac itself but also in other towns, including Donji Vakuf, Bugojno, Travnik, Jajce and Sarajevo. The event is also attended by Muslims from the diaspora and by Bosniac religious and political officials and cultural workers, along with guests from Turkey, Iran and elsewhere, often those taking part in the programmes.

Efforts are being made to halt the process of abandoning traditional costume, which was already obvious in the past century. Some congregations have reconstructed costumes without the professional assistance of an ethnologist, so that people taking part in the pilgrimage are wearing various improvised articles of clothing – *anterija*, *fermen*, waistcoat, *čevken* [long slit sleeves worn loose hanging down the back], belts – often not typical of the identity of Bosnia and Herzegovina. They also sported a range of headwear – a fez, white crochet cap, cloth cap – or went bareheaded.

Hodočasnik u rekonstruisanoj svečanoj nošnji, 2008. g. / Pilgrim in reconstructed formal costume, 2008

Bajraktari sa državnom i vjerskom zastavom, 2008. g. / Standard-bearers with the national flag and religious banner, 2008

Žene koje učestvuju sada zajedno s muškarcima na Ajvatovici odjevene su u duge suknje, bluze sa dugim rukavima, a kosu pokrivaju maramama na različite načine. Također, prisutna je i tradicijska odjeća (dimije, bluza, puloveri, jemenije sa kericama, šamije), kao i odjeća kod muškaraca, raznih modnih stilova.

Women, who now take part in the Ajvatovica festival together with the men, wear a long skirt, long-sleeved blouse, and headscarf. Traditional clothing (*dimije*, blouse, pullover, *jemenija* headscarf with needle lace edging, *šamija* [fine, printed headscarf]) is also to be seen, as are various fashions, like the men.

Konačište za konje na Musali, 2008. g. / Horse lines at Musala, 2008

Konjanici iz džemata Karaula, 2008. g. / Horsemen from Karaula, 2008

*Prolazak hodočasnika kroz šumu prema raspukloj stijeni, 2008. g. /
Pilgrims making their way through the woods to the cleft rock, 2008*

Prolazak hodočasnika kroz raspuklu stijenu, 2008. g. / Pilgrims passing through the cleft rock, 2008

Molitva u raspukloj stijeni, 2008. g. / Prayers at the cleft rock, 2008

Podne-namaz na Ajvaz-dedinoj livadi, 2008. g. / Afternoon prayer ['asr] at Ajvaz-dedo's meadow, 2008

Učesnici kulturnog programa – gosti iz Turske, 2008. g. / Participants in the cultural programme – guests from Turkey, 2008

Učesnici kulturnog programa – KUD “Sehara”, Ripač, Bihać, 2008. g. / Participants in the cultural programme – KUD Sehara, Ripač, Bihać, 2008

Kolo na Musali, 2008. g. / Kolo at Musala, 2008

Prodaja suvenira protiv uroka od tisovog drveta, 2008. g. / Selling yew-wood souvenirs against the evil eye, 2008

Improvizovane tezge sa suvenirima, 2008. g. / Makeshift stalls with souvenirs, 2008

**Odijevanje za vrijeme hodočašća crkvi patrona
sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjeski 2008. godine**

Srednjobosansko naselje *Kraljeva Sutjeska* smješteno je u kotlini kroz koju protiče rječica Trstionica. Na samom kraju naselja, u podnožju brda Teševo, smješten je franjevački samostan s crkvom sv. Ivana Krstitelja. Samostan je utemeljen 1330. Tragove o njegovom postojanju ostavili su italijanski ljetopisac Bartol Pisoni, u svom popisu 1385. godine, a Osmanlije nakon osvajanja Bosne u jednom popisu iz 1469. godine. Samostan je tokom svog dugog postojanja razaran, paljen, napuštan, obnavljan, dograđivan i konačno 1892. godine sagrađen u današnjem obliku. Crkva sv. Ivana Krstitelja prema nacrtu arhitekta Josipa Vancaša je izgrađena 1908. godine na temeljima ranije crkve koja se spominje daleke 1530. godine. Sv. Ivan Krstitelj je patron župe Kraljeva Sutjeska koja obuhvaća još 37 sela s 11 zaseoka (Duvnjak, 2010: 405.).

**Costumes worn for the pilgrimage to the church
of St John the Baptist in Kraljeva Sutjeska in 2008**

Kraljeva Sutjeska, a village in central Bosnia, lies in a valley through which the little River Trstionica flows. The Franciscan monastery and church of St John the Baptist is at the end of the village, at the foot of Teševo hill. Founded in 1330, it features in the 1385 chronicle of Bartolomeo da Pisa, and in an Ottoman census dating from 1469, soon after they conquered Bosnia. Over the centuries the monastery has been ravaged, set on fire, abandoned, rebuilt, enlarged and finally, in 1892, rebuilt in its present form. The church of St John the Baptist was built in 1908 to a design by Josip Vancaš on the foundations of an earlier church, of which there is mention as long ago as 1530. St John the Baptist is the patron saint of the parish of Kraljeva Sutjeska, which includes a further 37 villages and 11 hamlets (Duvnjak, 2010: 405).

*Samostan i crkva sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci, 2008. g. /
Monastery and church of St John the Baptist in Kraljeva Sutjeska, 2008*

U sklopu Franjevačkog samostana nalazi se muzej koji čuva veliko kulturno-istorijsko blago, *knjižnica* u kojoj su pohranjene uz starije, novije, savremene knjige i 31 inkunabula, te *arhiv* vrijednih hronika, rukopisa (hrvatskih, italijanskih, latinskih, osmanskih, arapskih) starih matica pisanih bosančicom i dr.

U blizini Franjevačkog samostana i crkve nalaze se na brežuljku zvanom Grgurevo ruševine kraljevskog dvora, a nedaleko od Kraljeve Sutjeske kraljevski grad Bobovac koga je podigao ban Stjepan II Kotromanić u prvoj polovici XIV stoljeća.

U Kraljevoj Sutjesci nalazi se jedan od najstarijih islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini – Sultanova džamija. Prema legendi, za tri dana sagradio ju je 1463. godine sultan Mehmed II el-Fatih prilikom pohoda na Bosnu i osvajanja Bobovca. U narodu je poznata i pod imenom *Vojnička džamija*.⁷

⁷ Detaljnije: M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 1928., *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, 1949.; Pavo Anđelić, *Bobovac*

The monastery has a museum with a wealth of cultural treasures, a library with old and new books and 31 incunabula, and an archive of valuable chronicles, manuscripts in Croatian, Italian, Latin, Ottoman Turkish and Arabic, old church registers in *bosančica* [Bosnian Cyrillic] and so on.

The ruins of a royal court stand on a hill known as Grgurevo near the Franciscan monastery, and the royal town of Bobovac, built by Ban Stjepan II Kotromanić in the first half of the 14th century, is not far from Kraljeva Sutjeska.

One of the oldest Islamic places of worship in Bosnia and Herzegovina, the Sultan's Mosque, is located in Kraljeva Sutjeska. Legend has it that it was built in 1463 in just three days by Sultan Mehmed II el-Fatih, the Conqueror, during a campaign in Bosnia when he took Bobovac. It is also popularly known as the soldiers' mosque.⁷

⁷ For more see M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 1928, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, 1949; Pavo Anđelić,

*Mevlud – džamija Mehmeda II el-Fatiha, Kraljeva Sutjeska, 2008. g. /
Mevlud at the Mehmed II el-Fatih Mosque, Kraljeva Sutjeska, 2008*

Ono po čemu je ovo pitoreskno mjesto poznato je i *Dusparina kuća*, stara preko 300 godina, koja je primjer stambene arhitekture centralne Bosne orijentalno-alpskog tipa.

Kraljeva Sutjeska naseljena je *hrvatskim* (katoličkim) i manjim dijelom *bošnjačkim* (muslimanskim) stanovništvom koje obitava u sljedećim zaseocima: *Varoš, Džemat, Prijeko, Sokak, Adići, Trkna*. Prema podacima Mjesne zajednice Kraljeva Sutjeska, danas ovdje živi 350 stanovnika u 158 domaćinstava, od čega 129 osoba starijih od 65. Od ukupnog broja stanovnika Bošnjaka ima 27. Ostalo su Hrvati.⁸

⁸ i Kraljeva Sutjeska, 1973.; Kovačević-Kojić Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 1978.; Više autora, *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, 2010.; www.visit-ks.info.

⁸ Struktura stanovništva Kraljeve Sutjeske po popisu 1991. godine bila je sljedeća: ukupno od 852 stanovnika 752 su bili Hrvati, 45 Bošnjaci, 2 Srbina, 29 Jugoslavena i 24 ostala. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*. Od oko 12.000 Hrvata koliko ih je bilo prije rata, sada u Župi Kraljeva Sutjeska živi oko 500. Stjepan Duvnjak, *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, 2010: 411.

This picturesque village is also famous for the 300-year-old Dusper house, an example of the oriental alpine type of residential architecture of central Bosnia.

Kraljeva Sutjeska has a mainly Croat (Catholic) population, with a few Bosniacs (Muslims) in the hamlets of Varoš, Džemat, Prijeko, Sokak, Adići and Trkna. According to the Kraljeva Sutjeska local ward, the village now has a population of 350 in 158 households; 129 of its residents are over 65. Just 27 are Bosniacs; all the rest are Croats.⁸

⁸ Bobovac i Kraljeva Sutjeska, 1973; Kovačević-Kojić Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 1978; various authors, *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, 2010; www.visit-ks.info.

⁸ According to the 1991 census, Kraljeva Sutjeska had a total population of 852, of whom 752 were Croats, 45 were Bosniacs, two were Serbs, 29 were Yugoslavs and 24 were others. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*. Before the war about 12,000 Croats lived in Kraljeva Sutjeska parish; there are now about 500. Stjepan Duvnjak, *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, 2010: 411.

Tokom godine u Kraljevoj Sutjesci i okolini održava se više kulturno-vjerskih manifestacija. Posljednjeg petka u augustu Bošnjaci održavaju tradicionalno *mevlud* kojem prisustvuje više hiljada muslimanskih vjernika, a Hrvati manifestaciju posvećenu *patronu župe sv. Ivana Krstitelja* (24. juna), Porcijunku misu na Bobovcu (2. august), tradicionalnu smotru folkloru "*Dani kraljice Katarine*" i *Misu na oltaru domovine* na Bobovcu krajem oktobra.

Proslavi blagdana sv. Ivana Krstitelja prisustvuje veliki broj župljana, koji za ovu priliku dolaze u zavičaj sa raznih strana da proslave patrona svoje župe zajedno sa ostalim hodočasnicima, domaćim i onim pristiglim iz susjednih župa. Dolazi se osobnim automobilima, uglavnom kompletne porodice, ali organizovano i autobusima. Mnogi hodočasnici dolaze iz Hercegovine, Republike Hrvatske i dalje iz inostranstva, neki čak iz Kanade, Amerike i Australije. Crkva je uglavom pretijesna za ovu svečanost, tako da mnogi svetu misu prate u dvorištu samostana.

Several cultural and religious events are held in and around Kraljeva Sutjeska each year. The Bosniacs hold a traditional *Mevlud*, attended by several thousand Muslims, on the last Friday in August, and the Croats celebrate the day of their patron saint, St John the Baptist, on 24 June, Porziuncola mass at Bobovac on 2 August, a traditional folklore event called Queen Katarina Days, and a mass at the "altar of the homeland" in Bobovac in late October.

The celebration of St John the Baptist's day is attended by many former parishioners returning to their native home from various parts of the world to celebrate their patron saint's day together with local parishioners and others from neighbouring parishes. They may come by car, complete with their family, but coach transport is also arranged for them. Many come from Herzegovina or Croatia or from further afield, some even from Canada, the USA and Australia. The church is too small for the numbers attending the celebrations, so many follow the mass in the monastery courtyard.

*Vjernici za vrijeme pučke mise u crkvi sv. Ivana Krstitelja, 2008. g. /
Congregation at plain mass in St John the Baptist's Church, 2008*

*Hodočasnici u kolu pred crkvom sv. Ivana Krstitelja, 2008. g. /
Pilgrims in a kolo outside St John the Baptist's Church, 2008*

Duhovni program počinje *ranom misom* u 7 sati, zatim *misom za bolesnike* (bolesnička) u 9 sati i *pučkom* u 11 sati. Za vrijeme mise (crkveni zbor i puk) se pjevaju i autohtoni napjevi sutjeskog kraja (*O Marijo, Marija* i *O prislavna Božja mati, Zdravo tijelo Isusovo, Zazivam tebe, Sveti Ivane*) koji su sačuvani zahvaljujući predaji naroda i franjevac koji su imali sluha prepoznati prave vrijednosti. (Pavlović, 2004: 13)

Poslije *pučke mise, pričesti* i *ispovijesti*, nastavljalo se *misno slavlje* kulturno-zabavnim programom. Uz *šargiju* i pjesmu igralo se *ivandansko kolo* na trgu ispred crkve. Najveselije je bilo, po običaju, na Pijesku kod *Brkinog dućana* i *Zlatkove kavane* sa stolovima na ulici. S obje strane Trstionice improvizovani su štandovi s ponudom galanterijske robe, suvenira, zanatlijskih proizvoda, raznovrsnih *đinđuva*, jela, te točionice pića (najčešće “Karlovačkog

The religious programme begins with Matins at 7 a.m., followed by mass for the sick at 9 a.m. and plain mass at 11 a.m. Hymns indigenous to the Sutjeska area are sung during mass (*O Marijo, Marija* and *O prislavna Božja mati, Zdravo tijelo Isusovo, Zazivam tebe, Sveti Ivane*); these have been preserved by popular tradition and by the Franciscans, who had a sense for what was of real value. (Pavlović, 2004: 13)

Plain mass, Holy Communion and confession were followed by an entertainment programme. The *Ivandan kolo* [St John's Day kolo] was danced in the square outside the church, to the accompaniment of the *šargija* and songs. The greatest merriment, by custom, was to be found in Pijesak, at Brko's shop and Zlatko's coffee-house, where tables were set out in the street. Makeshift stalls were set up to sell haberdashery, souvenirs, handicrafts and beads of various kinds, with food

*Improvizovani štandovi na trgu Pijesak, 2008. g. /
Makeshift stalls in Pijesak square, 2008*

piva”).⁹ Svugdje su se čule zdravice i muzika, za sve ukuse (lokalnih tamburaša, narodna, dalmatinska, domoljubna, savremena raznih izraza) sve do kasnih popodnevni sati, kada se završava ova manifestacija.¹⁰ Mnogi sudionici hodočašća često ostaju kod svoje obitelji, prijatelja i poznanika na druženju, dok drugi organizovano napuštaju Kraljevu Sutjesku.

⁹ Uočili smo iste trgovce u Kraljevoj Sutjeski kao i u Pruscu za vrijeme Ajvatovice. Prodaju se *kovački, tesarski, drvodjeljski, grnčarski proizvodi, bižuterija, tisovo drvo, vjerski predmeti* (ovdje katolički, u Pruscu muslimanski), *igračke, baloni, rabljena odjeća i obuća, kišobrani*. U Kraljevoj Sutjeski se prodaje raznovrsno alkoholno piće, dok se u Pruscu za vrijeme i uoči Ajvatovice ne služi, a niti prodaje piće u kavanama.

¹⁰ Tamburaški orkestar iz Kraljeve Sutjeske već više godina uvježbava Tomo Maltar, a čine ga mladići i djevojke iz Kraljeve Sutjeske. Na repertoaru su im tamburaški evergreeni od Krunoslava Slabinca do Miroslava Škore kao i starogradske balade i – naravno – sevdalinke, sve dakako u tamburaškoj obradi.

and a bar, usually selling Karlovačko beer.⁹ The air was full of the sound of toasts and of music for all tastes (local tamburitza music, folk music, Dalmatian music, patriotic songs, modern pop songs) until late into the afternoon, when the event comes to an end.¹⁰ Many of those who come for the event stay with their families, friends and acquaintances, while transport is laid on for others to leave Kraljeva Sutjeska.

⁹ We observed the same sellers in Kraljeva Sutjeska as had been in Prusac at the time of Ajvatovica, selling blacksmiths’ carpenters’ and joiners’ wares, pottery, costume jewellery, yew wood souvenirs, religious articles (Catholic here, Muslim in Prusac), toys, balloons, second-hand clothes and shoes and umbrellas. A range of alcoholic drinks are sold in Kraljeva Sutjeska, but not in Prusac during and on the eve of Ajvatovica, nor are alcoholic drinks sold in the cafés.

¹⁰ The tamburitza band of Kraljeva Sutjeska, composed of boys and girls from Kraljeva Sutjeska, has been led by Tomo Maltar for several years. Their repertoire consists of tamburitza evergreens from Krunoslav Slabinac to Miroslav Škoro, old urban ballads and, of course, sevdalinka, all arranged for tamburitza.

*Prodaja kipova svetaca i drugih vjerskih obilježja, 2008. g. /
Selling statues of saints and other religious emblems, 2008*

Obred slavljenja patrona sv. Ivana Krstitelja odvija se u organizaciji crkve i samostana Kraljeve Sutjeske, ali izbor dolaska pojedinca je individualan što potvrđuju i riječi kazivačice Vjekoslave Tomić iz Čatića: “Svako je od nas imao svoje razloge odlaska na svetišta” (za Petrovdan u Kakanj, za Veliku gospu u Sarajevo ili Olovo, za Ilinu u Kiseljak, za Malu Gospu u Travnik, za Miholjdan u Vareš, Guču Goru o svetom Franji, sv. Ivo u Podmilačje i dr. – pr. S.B.).

“Stariji su išli moliti za zdravlje, sreću ili, kako su govorili, za Božje providenje. Mladi su išli da se susretnu i provedu, a djeca su se radovala raznim sitnicama koje su mogla kupiti ili koje su im stariji donosili. Ponekad smo dobivali šarene loptice ispunjene pilotinom, drvene leptirove na štapu, licitarska srca i bebe.” Gospođa Tomić i sada se svake godine obraduje kada vidi prve cvjetove divlje ruže, šipka, koji je podsjećaju na plastične broševe koji su se prodavali na

The celebration of St John the Baptist’s Day is organized by the Kraljeva Sutjeska church and monastery, but each person has his or her reasons for coming, as Vjekoslava Tomić from Čatići explained: “Each of us had our own reasons for going to shrines” (on St Peter’s Day in Kakanj, the Feast of the Assumption in Sarajevo or Olovo, St Elias’ Day in Kiseljak, the Nativity of the Virgin Mary in Travnik, St Michael’s Day in Vareš, St Francis’s Day in Guča Gora, St John’s in Podmilačje and so on – author’s note). “Older people went to pray for health and happiness, or for Divine Providence as they called it. Young people went to meet others and to have a good time, and children looked forward to the trinkets they could buy or that older people would bring for them. We sometimes got coloured balls filled with sawdust, wooden spinners on a stick, gingerbread hearts and dolls.” Even now Mrs. Tomić is cheered up each year when she sees the first dog-rose flowers, which remind her of the

Ivandan u Sutjesci. “*Ma gdje bili*“, nastavlja g. Topić, “mnogi sanjaju o tom danu, kada se skupe u starom kraju i barem nakratko se vrate u neka sretnija vremena, a onda sutra ponovo krenu u svijet s nadom da će jednom doći i ostati” (Tomić, 2008:11).

Iz mnogih udaljenijih i bližih mjesta iz sutješke župe djevojke i udate žene, kao i djeca dolaze na hodočašće obučeni u tradicijsku nošnju. Po svojim karakteristikama ova nošnja spada u srednjo-bosanski tip nošnje (Čulić, 1963: 16.).

Narodna nošnja, tj. tradicijsko odijevanje sutješkog kraja bila je tema cjelovitog istraživanja više etnologa. Od starijih spominjemo Milenka Filipovića koji je u *Visočkoj nahiji i Životu i običajima u visočkoj nahiji* objavio prve podatke o ovoj nošnji (Filipović, 1928; 1949).

Devedesetih godina prošlog stoljeća, značajne rezultate svojih istraživanja o *hrvatskoj nošnji* na ovom području, istraživanih 60-tih godina prošlog stoljeća, objavila je Zorislava Čulić u radu *Nošnja Hrvata oko Kraljeve Sutjeske* (Čulić, 1990: 5-20). Osim navedenog rada Čulićeve,

plastic brooches sold in Sutjeska on St John's Day. “Wherever they may be,” she continued, “many dream of that day when they will get together in their old home and return, for a short while at least, to happier days, before going back out into the wide world the next day hoping that one day they will come back and stay.” (Tomić, 2008:11).

Girls, married women and children come to the pilgrimage from far and wide wearing traditional costume, which is of the central Bosnian type (Čulić, 1963: 16).

The folk costume or traditional garments of the Sutjeska area have been the subject of comprehensive research by several ethnologists. Among the older generation was Milenko Filipović, who published the earliest details of this costume in his *Visočka nahija and Život i običajima u visočkoj nahiji* (Filipović, 1928; 1949). In the 1990s, Zorislava Čulić published the significant results of her research into Croat costume in this area, conducted in the 1960s, in *Nošnja Hrvata oko Kraljeve Sutjeske* (Čulić, 1990: 5-20). There is also a relatively large number of papers on the costume or jewellery of

*Tradicijska nošnja sredovječnih žena iz sutješke župe, 2008. g. /
Traditional costume of middle-aged women from Sutjeska parish, 2008*

Starija žena u popršnjaku, 2008. g. / Older woman in popršnjak, 2008

relativno su brojni tekstovi o nošnji ili nakitu ovog kraja koji bi se, uvjetno, mogli razvrstati na one primarnog, odnosno sekundarnog značaja. Među radove u kojima ova tematika ima primarni značaj su tekstovi Ljiljane Beljkašić-Hadžidedić, *Hrvatska tradicijska nošnja iz Kraljeve Sutjeske* (2005.); Zvonka Martić, *Tradicijski nakit u Hrvata u okoliću Kraljeve Sutjeske* (2010:579-606), a sekundarni su: Bratislava Vladić-Krstić, *Seoski nakit u Bosni i Hercegovini* (1995., I i II); Hajrudin Hodžić, *Igre, napjevi i narodni običaji Kraljeve Sutjeske i šire okoline* (2004.); Zvonko Martić, *Vezak vezla, niz Bosnu gledala* (2005.); Miroslav Šilić, *Narodni plesovi, pjesme i običaji Hrvata središnje Bosne* (2008.).

Među mještanima Kraljeve Sutjeske katoličke vjeroispovijesti u mnogim se kućama čuva narodna nošnja koja se oblači u posebnim blagdanskim prilikama, naprimjer za proslavu Dana kraljice Katarine, dana zaštitnika župe Ivana Krstitelja ili za vrijeme nedjeljnih misa u samostanu. U Kraljevskoj Sutjesci postoji *Kulturno-umjetničko društvo "Kraljica Katarina"* koje vodi Božana Rodić i

the area, of primary or secondary importance. Among those of primary importance are the papers by Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić, *Hrvatska tradicijska nošnja iz Kraljeve Sutjeske* (2005) and Zvonko Martić, *Tradicijski nakit u Hrvata u okoliću Kraljeve Sutjeske* (2010:579-606), while of secondary importance are those by Bratislava Vladić-Krstić, *Seoski nakit u Bosni i Hercegovini* (1995, I and II); Hajrudin Hodžić, *Igre, napjevi i narodni običaji Kraljeve Sutjeske i šire okoline* (2004); Zvonko Martić, *Vezak vezla niz Bosnu gledala* (2005); and Miroslav Šilić, *Narodni plesovi, pjesme i običaji Hrvata središnje Bosne* (2008).

Many Catholic households in Kraljeva Sutjeska still have folk costume, which is worn on special occasions such as Queen Katarina's Day, St John the Baptist's Day or Sunday mass in the monastery. It is largely thanks to the activities of the Queen Katarina Culture and Art Society in Kraljeva Sutjeska, run by Božana Rodić, that most families have kept their urban folk costume. The Bobovac Croatian folklore group of Čatići, of which Ana Dojčinović

zahvaljujući njihovim aktivnostima većina obitelji sačuvala je gradsku narodnu nošnju. Također, *Hrvatska folklorna skupina "Bobovac"* iz Čatića (HFS), čija je predsjednica Ana Dojčinović, radi na očuvanju i prezentaciji *sutješke nošnje*, posebno one iz okoline Kraljeve Sutjeske.¹¹

S obzirom da je tradicijska nošnja i nakit kao njen sastavni dio, u istorijskom slijedu, već istražena i da su rezultati tih istraživanja publikovani, u ovom prilogu ćemo dati samo sažet prikaz karakteristika nošnji za vrijeme *zavjeta*¹² sv. Ivanu Krstitelju kome smo prisustvovali 24. juna 2008. godine.

Na cijelom ovom području osnovni dio ženske nošnje su *košulje* i *gaće* koje su ranije šivane od lanenog, a sada od pamučnog platna. Lanene su nošene mahom u svakodnevnom životu, dok su se pamučne nosile za blagdane. Platno za košulje tkano je ravnom tehnikom u dva nita, za rukave i sa uzvodom. Krojene su izjedna, dužine do ispod koljena, sa nabranim klinima ispod ruke, koje ih čini širokim. Na prsima su prorezane i imaju malu jaku. Rubovi rukava ukrašeni su keranom čipkom od raznobojnog konca. Vezene su u vidu uske bordure oko razreza i po jaku tehnikom *provlak*, a na laktovima rukava *križićima*.¹³ Vez na rukavima je u romboidnim motivi-

is the president, also works to preserve and present Sutjeska costumes, particularly those from the Kraljeva Sutjeska area itself.¹¹

Since traditional costume, of which jewellery is an integral part, has already been studied and the results published, here we shall merely give a brief overview of the costumes worn at the *zavjet*¹² to St John the Baptist which we attended on 24 June 2008.

Throughout the area, the basic women's costume consists of a shirt and trousers,¹³ previously made of linen and now of cotton. Linen was worn for everyday, and cotton for feast days. The linen for shirts was a two-thread flat-weave, with *uzvod* for the sleeves. Shirts, which reached to below the knee, were cut from a single piece, with smocking under the arms, which made them very wide. They were slit at the neck, with a small collar. The sleeve ends were decorated with needle lace of multicoloured thread. Narrow borders were stitched around the neck slit and collar in *provlak*, and a cross decoration was sewn on the elbows.¹⁴ The embroidery on the sleeves consists

¹¹ HFS "Bobovac" iz Čatića nastupa na brojnim smotrama folkloru kako u Bosni i Hercegovini (npr. *Smotra folkloru Hrvata u Bosni i Hercegovini*) tako i u inostranstvu (npr. *Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu*, *Vinkovačkim jesenima* u Vinkovcima, *Kolo brodsko* u Slavonskom Brodu i dr.). Nastupali su i na *Reviji narodnih nošnji iz BiH* održanoj u Sarajevu 2005. godine i dr. Članovi skupine nastupaju u svojim originalnim nošnjama, koje su izrađene u kućnoj radinosti. Njeguju običaje, igre i pjesme, radeći tako na očuvanju i zaštiti hrvatske zavičajne folklorne baštine. Starije žene u HFS izrađuju nošnju za djecu želeći da im unučad budu odjevena u nošnju za određene, mahom vjerske blagdane. Tako, većina djece koja i ne žive više u svom zavičaju imaju *svoju*, tj. *sutješku* nošnju, bez obzira što je često ne oblače.

¹² Termin *zavjet* se upotrebljava paralelno kao i *hodočašće*. Mnogi kazivači, na naše pitanje kuda idu 24. lipnja, odgovarali su: "Na *zavjet* sv. Ivi."

¹³ Natpis na spomen-ploči posljednjoj bosanskoj kraljici Katarini u Kraljevoj Sutjesci, govori:

Blažena Katarina
kraljica bosanska, trećeredica sv. Franje
kći Hercega Stjepana:
svojim je rukama vezla crkveno ruho u
kraljevskom dvoru u Sutjesci,
donijela je narodu oko Kraljeve Sutjeske novu
zgodniju preslicu i poučavala seoske žene i
djevojke u ručnom radu.

¹¹ The Bobovac society of Čatići performs at many folklore events both in Bosnia and Herzegovina (e.g. the Croat folklore festival of BiH) and abroad (the international folklore festival in Zagreb, the Vinkovci autumn festivals, the Kolo Brodsko in Slavonski Brod, etc.). They also took part in the BiH folk costume fashion show held in Sarajevo in 2005. Members of the group perform in their original home-made costumes. They foster customs, dance and songs, with a view to preserving and protecting the Croatian folklore heritage. Older women in the society make costumes for children, so that their grandchildren can wear the costume on certain occasions, mainly religious festivals. Most children no longer living in their original homeland also have their own Sutjeska costume, though they do not often wear it.

¹² The term *zavjet* [literally, vow] is used as well as pilgrimage. Many of our interviewees, when asked, Where do you go on 24 June, answered: To the *zavjet* to St John.

¹³ Translator's note: though the word *shalwar* is used in this part of the world only for men's costume, it accurately describes the cut of the trousers worn by women.

¹⁴ The inscription on the memorial in Kraljeva Sutjeska to Queen Katarina, the last queen of Bosnia, reads:

Blessed Katarina
Bosnian queen, a follower of St Francis
daughter of Hercega Stjepan:
with her own hands embroidered the church vestments
in the Royal Court in Sutjeska,
brought the people around Kraljeva Sutjeska a new
distaff, easier to use, and taught the village women
and girls handicrafts.

ma, a ornamenti su križevi. Uobičajen naziv za ovaj vez kod kazivačica je *križi*. Pojedine, starije sudionice hodočašća nemaju vezene košulje. Ispod košulje nose se *gaće sa nogavicama* koje se vide. *Nogavice* su tkane različitim tehnikama tkanja i ornamentisane su utkanim geometrijskim motivima (*uzvodnjače*, *kutijce*, *lokumi*, *križare* i dr.).

Na košulju se oblači otvoren veoma kratak haljetak bez rukava, šivan od dekorativnog platna intenzivnih boja, glota ili somota: plave, crne, bordo ili crvene boje. Zove se *ječerma-opetuša*. Ukrašena je širitom po rubovima. Kod dvije starije žene uočili smo da su ispod ječermice nosile *popršnjak*.

Popršnjak je haljetak bez rukava, dug do ispod struka, a naprijed se zakopčava kukicama. Šivan je od pliša crne boje. *Popršnjak* je vatiran pamukom i prošiven vertikalnim prugama. Ranije je to bio zimski odjevni predmet.

Oko struka opasuje se prilično velika *pregača*. Tkana je od domaće raznobojne vune (crne, bordo, bijele ili žute boje) i ukrašena je horizontalnim prugama. *Pregača* je optočena trakom koja se produžava u uzicu za vezivanje.¹⁴ S lijeve strane struka zadijevao se *ukrasni peškirić*.

Ukrasni peškirić je tkan od raznobojnog pamuka u geometrijskoj šari. Krajevi peškirića su ukrašeni biljnim i geometrijskim motivima, te kratkim resama.

Marama zv. *okrug*a, koju nose na glavi djevojke i udate žene, karakteristika je sutjeske nošnje.¹⁵ Od crnog je debljeg platna, ukrašena vezom od raznobojnog konca na potiljku, a po rubovima čipkom sa sitnim bopcima. Ispod *okrug*e kod starijih žena nazire se *krpa* – tkani peškir koji je pričvršćen na kapu koja se ne vidi.

Na nogama, ispod gaća vide se bijele čarape rađene u mustri preko kojih mlađe žene oblače

of rhomboidal designs with crosses. The usual name given for by interviewees for this embroidery was *križi* [crosses]. Some older women taking part in the pilgrimage did not have embroidered shirts. The legs of the trousers worn under the shirt, which can be seen below the shirt hem, are of various weaves, and are decorated with geometric motifs in the weave (*uzvodnjače*, *kutijce*, *lokumi*, *križare* etc.).

A very short open sleeveless jerkin is worn over the shirt, made of blue, black, maroon or red bombazine or velvet. Known as *ječerma-opetuša*, the jerkin is decorated with braid along the edges. Two older women were observed wearing a *popršnjak* under their *ječerma*. A *popršnjak* is a sleeveless black velvet jerkin reaching to below the waist, fastened at the front with hooks. It is padded with cotton, and oversewn with vertical stripes. In the old days it was a winter garment.

An ample apron woven from home-spun coloured woollen yarn (black, maroon, white or yellow) and decorated with horizontal stripes was tied around the waist with strings which are a continuation of the band edging the apron.¹⁵ A decorative cloth was tucked into the waist on the left. This was made of multicoloured cotton woven into a geometric pattern, with floral and geometric motifs and short tassels at the ends.

The headscarf known as an *okrug*a, worn by girls and married women, is typical of the Sutjeska costume.¹⁶ It is made of thick black linen, decorated at the back of the head with multicoloured embroidery and along the edges with lace with small bobbles. Older women wear another scarf under the *okrug*a, pinned to and concealing a cap.

Zato i danas, iza 500 godina, katoličke seljanke oko Kr. Sutjeske rüše se (nose na glavi crne rupce) za dobrom kraljicom Katarinom.

Smatra se da su Sutjeske ovaj vez prve naučile od kraljice Katarine, te da su ga sačuvala *prenošenjem s koljena na koljeno* sve do naših dana. *Križi* su vezeni crvenim, crnim i plavim koncem, a ornamenti su uglavnom grančice, meandri, geometrijski oblici: križevi.

¹⁴ Nada Aždajić, Božana Radić i Vjekoslava Tomić, naprimjer, ističu da su djevojke i mlađe žene na nedjeljne mise i ostale vjerske blagdane dolazile u crkvu bez pregače.

¹⁵ Prema tradiciji, žene na glavi nose crne marame kao izraz žalosti za kraljicom Katarinom.

Even now, after 500 years, Catholic peasant women around Kraljeva Sutjeska wear a black headscarf in memory of good Queen Katarina.

The women of Sutjeska are believed to have learned this embroidery from Queen Katarina, and to have passed it down from generation to generation to this day. The *križi* are embroidered in red, black and blue thread with branchlet, meander or geometric (cross) motifs.

¹⁵ For example, Nada Aždajić, Božana Radić and Vjekoslava Tomić said that girls and young women came to church for Sunday mass and other religious holidays without an apron.

¹⁶ Traditionally, women wear a black headscarf as an expression of mourning for Queen Katarina.

Ženska marama okruga sa cvjetnim motivom granaš, 2008. g. / Woman's okruga headscarf with floral granaš motif, 2008

Djevojčice u tradicijskoj nošnji, resalji na ramenima, 2008. g. / Girls in traditional costume, 2008

priglavke ukrašene raznobojnom vunom ili bijelim *bopcima* (*bobani priglavci*). Na nogama se nose *zepe* – vrsta plitke obuće.

Djevojčice su obučene u nošnju koja se ne razlikuje od odjeće odraslih. Uglavnom su gologlave ili nose marame zvane *jagluk* sa utkanim cvjetnim motivima. Oko struka vezuju sprijeda tkanu maramu pod imenom *krmez*, a oko vrata i ramena zagrću veliku maramu – *resalj* – bordo, zelene ili crne boje, također ukrašenu cvjetnim motivima.

Svečana *misna* nošnja dopunjena je raznovrsnim *nakitom* koji je proizvod najčešće samih žena.¹⁶ Nakit se sastoji od nekoliko *ogrlica* koje se nose na vratu i grudima: *crveni bopci* je ogrlica od staklenih bobaka nanizanih na šest struka; *korjenčići*,

The feet are clad in white patterned socks, which are visible below the trousers. Younger women wear oversocks decorated with multicoloured wool or white beads over the white socks. Low shoes known as *zepe* are worn.

Young girls wear the same costume as adults, but are mainly bareheaded or wear a headscarf known as a *jagluk*, with floral motifs in the weave. They tie a woven shawl known as a *krmez* around their waist, and a large maroon, green or black shawl known as a *resalj*, also decorated with floral motifs, over their shoulders.

The formal costume worn for mass was adorned with jewellery of various kinds made by the women themselves.¹⁷ This consisted of a

¹⁶ U kućama žitelja Kraljeve Sutjeske imali smo prilike da se upoznamo i sa nakitom koji je bio najčešće proizvod sarajevskih ili sutjeških kujundžija (*belenzuci*, *okovi*, *lanci za sat*, *burme*, *bašlije*, *čuftazeta* i dr.). Poznate kujundžije iz Kraljeve Sutjeske su bili: Jozo Malčević, koji je došao iz Kreševa krajem XIX stoljeća, a bavio se izradom križeva, belenzuka, lanaca za džepne satove, kopči-pafti i dr. Umro je 1914. godine, a njegove potomke i danas nazivaju *kujundžijinima*. Drugi, poznati kujundžija bio je Stipe Ivić, koji je radio sve do 80. godina XX stoljeća. Podaci zabilježeni od Miše Šaina.

¹⁷ We also had the opportunity in the homes of Kraljeva Sutjeska to see jewellery made by Sarajevo or Sutjeska goldsmiths (*belenzuci* [bracelets], necklaces, watch chains, wedding rings, *bašlije* [decorative pins], *čuftazeta* [belt-hangings] etc.). Known goldsmiths from Kraljeva Sutjeska included Jozo Malčević, who came from Kreševo in the late 19th century and made crosses, *belenzuci*, watch chains, buckles and so on, and who died in 1914 – his descendants are still called *kujundžijin's* (from *kujundžija*, a goldsmith, especially one working in filigree); and Stipe Ivić, who was working up to the 1980s. Details provided by Mišo Šain.

Starija žena u tradicijskoj nošnji i sa krunicom oko pasa, 2008. g. / Older woman in traditional costume with a rosary at her waist, 2008

Žene u tradicijskoj nošnji i nakitu poslije mise na blagdan sv. Ive, 2008. g. / Women in traditional costume and jewellery after mass on St John's Day, 2008

odnosno *vjenčiči* se izrađuju od imitacije koral; *sjajni bopci* od perlica zlatne i srebrene boje; *đerdan* je šira ogrlica od niski plavih i bijelih bobaka među kojima se nosi neka posvećena *medaljica* ili *križić* i *struka*¹⁷ koja u nakitu sutjeskih žena zauzima posebno mjesto. Izrađivala se tako što bi se na vuneni gajtan prišili veliki dukati, *mamudije*, a ostalo manji dukati. Navedeni raspored ogrlica strogo se poštuje i po tome je prepoznatljiv u široj regiji.

Na rukama djevojčice i žene nose narukvice *bobane belenzuke* koje su izrađene od sitnih raznobojnih staklenih bobaka. Bopci se nižu na tanke konce i istovremeno se formiraju različiti motivi, geometrijski, cvjetni ili figuralni, što je zavisilo od inspiracije i umijeća žena. Veoma česti su i motivi *križeva*.

Oko struka se nosi *bobani* ili *obobani pas* po košulji sa ili bez pregače. Raznobojni stakleni bopci formiraju se u različite motive koji su pričvršćeni na komadu platna širine 4-6 cm.

¹⁷ *Struku* je mlada nosila u miraz kada se udavala. Količina mahmudija i manjih dukata izražavala je materijalni status porodice. Kad je djevojka počela da nosi *struku*, to je bio znak da može *ašikovati*.

number of necklaces around the neck and chest: a red *bopci* is a necklace composed of six strings of beads; *korjenčiči* or *vjenčiči* are made of imitation coral; shiny *bopci* are made of golden and silver beads; a *đerdan* is a wide necklace of blue and white beads with a consecrated medallion or cross and a *struka*, a particularly important part of the jewellery of Sutjeska.¹⁸ The *struka* was made by sewing large ducats (*mamudija*) and smaller ones to woollen braid. This arrangement of necklaces was strictly observed, and was recognized in the wider region.

Girls and women wore bead bracelets of small multicoloured glass beads strung on fine thread to form a variety of geometric, floral or figural motifs, depending on the inspiration and skill of the women. Crosses are a frequent motif.

A beaded belt was worn over the shirt, with or without an apron. Multicoloured glass beads were

¹⁸ A bride took her *struka* as dowry when she married. The quantity of *mamudija* and lesser ducats revealed the financial standing of the family. When a girl began to wear a *struka*, it was a sign that she could be courted (*ašikovati*).

*Tetovaža na rukama žene iz Kraljeve Sutjeske, 2008. g. /
Tattoos on the hands of women from Kraljeva Sutjeska, 2008*

Starije žene uglavnom ne nose nakit, osim *križa* oko vrata ili *krunice* oko pasa za molitvu.

Tetoviranje kao oblik ukrašavanja, zvano ovdje *bocanje*, prisutno je na rukama mnogih sredovječnih i starijih žena. Ovaj običaj se zadržao i danas, ali u znatno manjoj mjeri.

Za vrijeme blagdana sv. Ive jedan broj žena oblači crne *dimije* koje su šivane od crnog glota, vrlo široke, duge i nabrane u struku. Uz njih se nose *bijele bluze*, često ukrašene volanićima ili čipkom. Preko bluze oblači se *šuteljka* šivana najčešće od crnog somota. Ima duge rukave, duga je do struka, sa otvorenim zaobljenim peševima. Ukrašena je *zlatnim* gajtanima i terzijskim vezom. Uz ovu nošnju žene nose zlatni ili srebreni pojas-ežder sa ukrasnim kopčama, *paftama*, različitih oblika. Također nose se i *okovi*, ogrlice od zlata ili srebra koje su kujundžijske – filigranske izrade.

Muškarci u Kraljevoj Sutjesci za vrijeme ovog blagdana bili su savremeno obučeni kao i većina učesnika ovog hodočašća.

used to form various motifs which were fixed to a piece of linen 4 to 6 cm in width.

Most older women wear no jewellery other than a cross around the neck or a rosary at the waist.

Tattooing as a form of adornment, known here as *bocanje*, can be seen on the hands of many middle-aged and older women. The custom is still practised, though much less widely.

A number of women wore very long, wide black bombazine *dimije* gathered at the waist for St John's Day. These are worn with a white blouse, often decorated with flounces or lace, over which is a waist-length, long-sleeved *šuteljka*, usually of black velvet, with open, rounded panels. The garment is decorated with gold braid and tailor's embroidery. Women wear a gold or silver belt or *ežder* with decorative buckles known as *pafte*, and a gold or silver filigree *okov* necklace.

At the time of this holiday the men in Kraljeva Sutjeska were wearing modern clothes, as were most of the participants in the pilgrimage.

*Svečana gradska nošnja sredovječnih žena sa nakitom
za prsa – okovi i pasom sa paftama, 2008. g. /
Formal urban costume of middle-aged women
with okovi necklaces and belts with buckles, 2008*

*Tradicijnska nošnja (seoska i gradska) i
savremena, 2008. g. /
Traditional rural and urban costume and
modern garb, 2008*

Zaključak

Prikaz odijevanja hodočasnika na ograničenom području (Prusac i Kraljeva Sutjeska) za vrijeme održavanja dva značajna višedecenijski duga i tradicionalna godišnja okupljanja vjernika sa naglaskom na rekonstruktivno istraživanje učesnika iz redova *bošnjačkog*, odnosno *hrvatskog* življa, na temelju različitih izvora informacija (literature, fotografija, sjećanja kazivača) neupitno je pokazao da se tradicijska nošnja koristila u ovisnosti procesa *dugog trajanja* kako društveno-političkih, tako i ekonomskih, kulturnih, civilizacijskih promjena, koje su se dešavale na širem planu, što je uticalo na formiranje njihovih etničkih i kulturnih identiteta (Grbić, 1993: 60; Čapo-Žmegač, 1994: 15-18).

Iz prikupljenih podataka različite provenijencije vidljivo je da se u rasponu od stotinjak godina način odijevanja sudionika Ajvatovice znatno promijenio. Tradicijska svečana nošnja *austro-ugarskog razdoblja* odlikovala se raznovršnošću oblika i ukrasa pojedinih odjevnih predmeta, koji su uglavnom bili rad gradskih zanatlija abadžija i

Conclusion

This survey of the clothing worn by pilgrims in a limited area (Prusac and Kraljeva Sutjeska) during two long-standing traditional annual gatherings of the faithful, with the emphasis on a reconstructive study of Bosniac and Croat participants respectively, based on a variety of sources (literature, photographs, interviewees' recollections), revealed beyond doubt that the wearing of traditional costume depended on social changes over the long term, both socio-political and economic, cultural and civilizational, taking place in a wide context, which helped to mould their ethnic and cultural identity (Grbić, 1993: 60; Čapo-Žmegač, 1994: 15-18).

The information gathered from various sources reveals that over the past hundred years there have been significant changes to the way people attending Ajvatovica dress. The traditional formal costume of the Austro-Hungarian period was characterized by the variety of form and decoration of the various articles of clothing made by urban

terzija. Većina predmeta tkana je, pletena i izrađivana u kućnoj radinosti.

U razdoblju između dva svjetska rata, pojedini dijelovi odjeće i dalje su se nosili, ali i fabrički materijal ulazi u širu upotrebu kada se prihvaćaju neki dijelovi odjeće (*bosansko odijelo*).

Žene u prusačkom kraju su se oblačile po gradskoj modi (dimije, bluza, zar i dr.).

Proces napuštanja i gubljenja tradicijske nošnje koji počinje u razdoblju između dva svjetska rata danas je u potpunosti završen (Čulić, 1963: 23; Bajić, 2010: 403).

Odijevanje hodočasnika u Pruscu za vrijeme hodočašća na kraju našeg desetljeća (2008.) ukazuje na korištenje rijetkih, ali dragocjenih predmeta tradicijskog odijevanja (fermen, toke, bjelkape). Međutim, većina sudionika Ajvatovice obučena je u savremenu sportsku odjeću, modificirano *bosansko odijelo* ili u izvantradicijsku odjeću prenesenu iz drugih kultura. Kod žena je prisutna *muslimanska moda*, karakteristična za kodeks oblačenja većine muslimanki na Zapadu (Harcet, 2007/2008: 195).

Recentna, odnosno savremena ženska nošnja koju nose učesnice *zavjeta* sv. Ivanu Krstitelju u Kraljevoj Sutjesci gotovo se i ne razlikuje po tipu, kroju i stilu od starije nošnje spominjane u citiranoj literaturi (npr. Čulić, 1990: 7). Navedena nošnja identična je i u ostalim naseljima sutješke župe, a podudarnost je očigledna i sa ženskim hrvatskim nošnjama iz okoline Travnika, Gornje i Donje Borovice, Zeničke Vrhovine i djelomično sa nošnjama oko Žepča (Čulić, 1990: 12).

Migracije, kao posljedice posljednjeg rata (1992.-1995.), snažno su se odrazile na ovu katoličku zajednicu, odnosno na život, kulturu, pa i svakodnevnicu pojedinaca. Ulogu očuvanja svog identiteta preuzele su žene oblačeći tradicijsku nošnju karakterističnu za svoju zajednicu.

Stoga kao zaključak ovog priloga o odijevanju za vrijeme kulturno-vjerskih manifestacija u Pruscu i Kraljevoj Sutjesci u potpunosti stoji opažanje Jasne Čapo-Žmegač da "formiranje zajednice, njena konstrukcija podrazumijeva svjestan napor bilo cijele zajednice, bilo dijela pripadnika te zajednice da se iznađe i usvoji identitet, tj. da se neka obilježja te zajednice istaknu kao identitetna i (ili distinktivna) spram drugih zajednica iste razine, te potvrdi pripadnost skupini i njezina specifičnost, odnosno da se iz skupine isključe oni koji joj ne pripadaju" (Čapo-Žmegač, 1994: 13).

abadžija and *terzija* tailors. Most of the articles were home woven, knitted and sewn.

Between the two world wars, some of these articles of clothing were still worn, but factory-made fabrics were used more widely when certain articles of clothing (the Bosnian costume) were adopted.

Women in the Prusac area dressed in the urban manner (*dimije*, blouse, veil etc.).

People began giving up traditional costume between the two world wars, a process that is now complete (Čulić, 1963: 23; Bajić, 2010: 403).

The way pilgrims dressed in Prusac at the time of the pilgrimage at the end of the first decade of the 21st century (2008) shows that rare but valuable traditional articles of clothing (*ferman*, *toka*, white caps etc.) are still worn, but that most of those attending Ajvatovica dress in casual wear, a modified "Bosnian costume" or traditional clothing borrowed from another culture. Women are dressed in the Muslim fashion typical of the dress code of most Muslim women in the West (Harcet, 2007/2008: 195).

The modern women's garments worn by those attending the festival of St John the Baptist in Kraljeva Sutjeska differ scarcely if at all in type, cut and style from the older costumes referred to in the literature cited (e.g. Čulić, 1990: 7). This costume is identical to that of other villages in Sutjeska parish, and very similar to Croat women's costume from the Travnik, Gornja and Donja Borovica and Zenička Vrhovina area, and to some extent to that worn around Žepče (Čulić, 1990: 12).

Migration as a result of the 1992-1995 war has had a major impact on this Catholic community and the life, culture and daily affairs of the individual. The role of preserving one's identity has been taken over by women dressing in the traditional costume typical of this community.

The conclusion of this paper on the costumes worn at religious festivals in Prusac and Kraljeva Sutjeska is thus in complete accord with the observation by Jasna Čapo-Žmegač that "the formation and construction of a community requires conscious effort both by the community as a whole and by its members to discover and embrace their identity, to highlight certain features of the community as identifying or distinguishing them from other communities of the same level, and to affirm their membership of a group and its specific features, excluding from the group those who do not belong" (Čapo-Žmegač, 1994: 13).

Imena kazivača iz Prusca

1. Abdulfetah Mehmedagić, rođ. 1935.
2. Ahmet Čepalo, rođ. 1927.
3. Husein Čepalo, rođ. 1951.
4. Ahmet Kapetan, rođ. 1975.
5. Ahmet Atić, rođ. 1954.
6. Mirsad Began, rođ. 1950.
7. Hasan Čepalo, rođ. 1935.
8. Halid Dedić, rođ. 1955.
9. Mustafa Hamzakadić, rođ. 1931.
10. Ismet Silajdžija, rođ. 1931.
11. Latifa Žuljko, rođ. 1940.
12. Mustafa Hamzakadić, rođ. 1944.
13. Rabija Silajdžija, rođ. 1935.
14. Velida Hadžiavić, rođ. 1930.
15. Safet Kršlak, rođ. 1935.
16. Mulo Hadžić, rođ. 1950.
17. Senada Hamzakadić, rođ. 1958.
18. Fatima Džonlić, rođ. 1928.

Names of interviewees from Prusac

1. Abdulfetah Mehmedagić, b. 1935
2. Ahmet Čepalo, b. 1927
3. Husein Čepalo, b. 1951
4. Ahmet Kapetan, b. 1975
5. Ahmet Atić
6. Mirsad Began, b. 1950
7. Hasan Čepalo, b. 1935
8. Halid Dedić, b. 1955
9. Mustafa Hamzakadić, b. 1931
10. Ismet Silajdžija, b. 1931
11. Latifa Žuljko, b. 1940
12. Mustafa Hamzakadić, b. 1944
13. Rabija Silajdžija, b. 1935
14. Velida Hadžiavić, b. 1930
15. Safet Kršlak, b. 1935
16. Mulo Hadžić, b. 1950
17. Senada Hamzakadić, b. 1958
18. Fatima Džonlić, b. 1928

Imena kazivača iz Kraljeve Sutjeske

1. Zahida Plasto, rođ. 1930.
2. Mijo Šajin, rođ. 1953.
3. Slavica Aždajić, rođ. 1930.
4. Mladen Aždajić
5. Franjo Aždajić, rođ. 1940.
6. Kasim Plasto, rođ. 1932.
7. Antonija Aždajić, rođ. 1947.
8. Anto Aždajić, rođ. 1945.
9. Osman Sarač, rođ. 1953.
10. Ilija Jurjević, rođ. 1950.
11. Jelka Jurjević, rođ. 1954.
12. Gordana Šain, rođ. 1949.
13. Katarina Kvesić, rođ. 1936.
14. Bernadica Pavlović, rođ. 1920.
15. Josip Brđanović, rođ. 1951.
16. Ana Rodić, rođ. 1922.
17. Adila Plasto
18. Sead Plasto
19. Božana Aždajić, rođ. 1950.
20. Mijo Šain – Kerla, rođ. 1935.
21. Janja Šain, rođ. 1938.
22. Marijan Radić – Bonaš, rođ. 1951.
23. Fatima Plasto
24. Selima Plasto, rođ. 1935.
25. Vjekoslava Tomić, rođ. 1940.
26. Ana Kvesić, rođ. 1930.
27. Božana Radić, rođ. 1930.
28. Mara Bjelavić, rođ. 1956.
29. Krešimir Aždajić, rođ. 1951.

Names of interviewees from Kraljeva Sutjeska

1. Zahida Plasto, b. 1930
2. Mijo Šajin, b. 1953
3. Slavica Aždajić, b. 1930
4. Mladen Aždajić
5. Franjo Aždajić, b. 1940
6. Kasim Plasto, b. 1932
7. Antonija Aždajić, b. 1947
8. Anto Aždajić, b. 1945
9. Osman Sarač, b. 1953
10. Ilija Jurjević, b. 1950
11. Jelka Jurjević, b. 1954
12. Gordana Šain, b. 1949
13. Katarina Kvesić, b. 1936
14. Bernadica Pavlović, b. 1920
15. Josip Brđanović, b. 1951
16. Ana Rodić, b. 1922
17. Adila Plasto
18. Sead Plasto
19. Božana Aždajić, b. 1950
20. Mijo Šain – Kerla, b. 1935
21. Janja Šain, b. 1938
22. Marijan Radić-Bonaš, b. 1951
23. Fatima Plasto
24. Selima Plasto, b. 1935
25. Vjekoslava Tomić, b. 1940
26. Ana Kvesić, b. 1930
27. Božana Radić, b. 1930
28. Mara Bjelavić, b. 1956
29. Krešimir Aždajić, b. 1951

Etnografski i drugi manje poznati pojmovi

adžem-pas – muški pojas od tankog vunenog materijala
ahmedija – (arap.) tanko platno omotano oko fesa ili koje druge kape, koja ima oblik fesa
anterija – (arap.) muška i ženska kratka ili duga gornja haljina, dugih rukava, od somota ili aladže
belenzuk – (tur.) ženska narukvica od lančića u više redova međusobno spojenih pločicama
bensilah – (arap.-tur.) muški kožni pojas sa pregradama od nekoliko redova za držanje duhana, oružja i dr.
bošča – (per.-tur.) četvrtasti komad platna za pokrivanje glave, marama, rubac
čakšire – (tur.) vrsta muške donje odjeće sa dugim turom i uskim nogavicama koje se kopčaju sa strane
čember – (per.) naziv za maramu od tankog finijeg platna, a također i za vrstu pokrivala za glavu kod oblačenja feredže
čevken – (tur.) kratak gornji haljetak sa dugim razreznim rukavima, koji slobodno padaju pozadi
ćurčija – (tur.) zanatlija koji izrađuje predmete od krzna
dimije – (grč.) veoma široke ženske gaće nabrane u struku, sa nogavicama vezanim pod koljenom, tako da padaju do gležanja i liče na suknju
dolama – (tur.) muška svečana gornja haljina od čohe, vezena, sa rukavima na "čevken"
dova – molitva, molba upućena Bogu
dušema – (tur.) vrsta svilenog ili platnenog ogrtača koji se nosi preko feredže, a omotava glavu i gornji dio tijela
džamija – osnovna vjerska i odgojno-obrazovna institucija muslimana
džemadan – (pers.) kratak muški haljetak od sukna ili čohe, bez rukava, sa preklapom na jednu stranu
dečerma – (tur.) vrsta prsluka, dio muške i ženske tradicijske nošnje
feredža – (arap.) ženski ogrtač od čohe za izlazak van kuće
fermen – (tur.) gornji muški haljetak, vrsta prsluka bez rukava, od sukna ili čohe
fes – (tur.) karakteristična muška kapa za glavu nazvana po gradu Fesu u Maroku odakle potiče
fesić – ženska kapa, oblika istog kao fes, samo manja
gerdan – (pers.) ogrlica od starog kovanog novca u nizovima na prsima kod žena
gunj – ženska i muška gornja haljina od sukna, dugih rukava; od ove riječi i gunjić, naziv za kratki haljetak sa rukavima ili bez njih, također od sukna
hatma – učenje cijelog Kur'ana, od početka do kraja

Glossary of ethnographic and lesser-known terms¹⁹

adžem-pas – men's belt of fine woollen material
ahmedija – (Arabic) fine linen wound around a fez or other fez-shaped cap
anterija – (Arabic) men's or women's long or short outer garment with long sleeves, made of velvet or striped cotton fabric
belenzuk – (Turkish) women's bracelet consisting of several chains linked by platelets
bensilah – (Arabic-Turkish) men's leather belt with pockets for tobacco, weapons etc.
bošča – (Persian-Turkish) square cloth used to cover the head, headscarf
čakšire – (Turkish) men's trousers with a long baggy seat and narrow legs, side-fastened
čember – (Persian) headscarf of thin, fine linen, or the headscarf worn with a *feredža* (q.v.)
čevken – (Turkish) short jerkin with long slit sleeves hanging loose over the back
ćurčija – (Turkish) furrier
dimije – (Greek) very wide women's trousers, gathered at the waist, with the legs tied below the knee so they fall to the ankle and look like a skirt
dolama – (Turkish) men's formal upper garment made of embroidered broadcloth with *čevken* sleeves
dova – prayers [Arabic *du'a*, personal as distinct from ritual prayers]
dušema – (Turkish) type of silk or linen wrap worn over a *feredža* to cover the head and upper body
džemadan – (Persian) short men's sleeveless jerkin of homespun cloth or broadcloth, overlapping on one side
dečerma – (Turkish) type of waistcoat forming part of men's and women's traditional costume
feredža – (Arabic) women's broadcloth wrap worn when leaving the house
fermen – (Turkish) men's waistcoat-like sleeveless jerkin made of home-spun cloth or broadcloth
fez – (Turkish) typical men's headgear, named after Fez in Morocco, where it originated
fesić – women's fez, smaller than a man's
gerdan – (Persian) necklace composed of a row of old coins worn on the breast
gunj – women's and men's long-sleeved upper garment made of home-spun cloth; hence also *gunjić*, a short jerkin with or without sleeves, also of home-spun cloth
hatma – [Arabic *khatma*] a complete reading of the Qur'an

¹⁹ Translator's note: most terms with an exact and familiar equivalent in English, such as "mosque" or "Holy Communion," are omitted from the English translation of this glossary.

ispovijest, ispovijed – prošireni naziv za sakrament pokore koji obuhvaća kajanje, ispovijedanje (kazivanje grijeha) i zadovoljštvu

Jasin – ime 36. poglavlja (sure) Kur'ana. Jasin se uči "pred dušu" umrlih.

jašmak – (jerm.) bijela pamučna marama nošena na glavi prilikom oblačenja feredže

ječerma – (tur.) kratak haljetak oblika prsluka, muški i ženski, bez rukava

jelek – (tur.) prsluk

jemenija – (arap.) marama od tankog platna sa utkanim cvjetnim motivima

kat-haljina – (tur.) naziv za komplet ženskih dimija sa bluzom, kao i naziv za istu količinu materijala za to

kermes – crveni vuneni šal koji muškarci vežu oko glave

kujundžija – (tur.) zanatlija koji izrađuje umjetničke filigranske predmete od zlata i srebra

kundure – cipele

mahala – (arap.) dio grada ili sela, gradska četvrt, zaselak

medresa – (arap.) muslimanska srednja škola u kojoj se, pored stručnih, uče i vjerski predmeti, pohađa se po završenom mektebu ili ruždiji

misa – izraz nastao kao skraćenica od: "Ite, misa est"; doslovno znači otpuštanje, teološki označava euharistiju

nahija – (arap.) okrug, srez, župa, upravna jedinica manja od kadiluka

namaz – islamski oblik čovjekovog neposrednog obraćanja svome Stvoritelju; drugi stup islama

okovanik – privjesak od kovanog novca koji je ukrašen, nošen na lancu oko vrata

pafte – (pers.) veće ili manje ukrasne kopče na pojasu kod žena, od srebra ili pozlaćene

peča – (tur.) komad crnog platna koji je pokrivaio oči kod bošnjačkih žena koje su oblačile feredžu

peškir – (pers.) marama, ubrus, služi za omotavanje oko glave, ukras na ramenu...

pregača – ženski dio odjeće tkan od vune koji se nosio na prednjem donjem dijelu tijela i vezivao uzicama oko struka

pričest – blagovanje presvete euharistije, posvećene hostije

saruk – (tur.) dugi komad platna koji se omotavao oko fesa

svilenjak – marama od tankog materijala sa svilenim resama

šalvare – (pers.-tur.) vrsta širokih muških gornjih gaća kod bošnjačkog stanovništva, ali nije prihvaćeno i od ostalih stanovnika Bosne i Hercegovine

šamija – (pers.) marama za glavu od tanke tkanine sa utkanim motivima

širit – (arap.) traka prišivena kao ukras na dijelove nošnje

tamburica – kordofoni muzički instrument sa žicama

teferič – (arap.) zabava, izlet u prirodu radi zabave

jašmak – (Armenian) white cotton headscarf worn with the *feredža* [i.e. Arabic yashmak, the double veil concealing the face]

ječerma – (Turkish) short sleeveless waistcoat worn by men and women

jelek – (Turkish) waistcoat

jemenija – (Arabic) fine linen headscarf with woven floral motifs

kat-haljina – (Turkish) a set consisting of women's *dimije* and blouse, also the name for the quantity of material to make such a set

kermes – red woollen shawl worn wound round the head by men

kujundžija – (Turkish) artisan making gold and silver filigree articles

kundure – shoes

mahala – (Arabic) residential quarter in a town or village

medresa – (Arabic *madrasa*) Muslim high school teaching general and religious subjects, attended after leaving *mekteb* [Qur'an school, primary school] or *ruždija* [secular primary school]

mass – from *Ite, misa est* [hence post-classical Latin *missa*, dismissal]: the Eucharist

nahija – (Arabic) minor administrative district, smaller than a *kadiluk* [area under the jurisdiction of a kadi or Islamic judge-administrator]

namaz – [Persian, equivalent to the Arabic *salah*], ritual prayer, addressed directly to the Creator, the second pillar of Islam

okovanik – pendant consisting of a decorated coin worn on a chain around the neck

pafte – (Persian) decorative buckle on women's belts, silver or silver-gilt

peča – (Turkish) piece of black cloth covering the eyes of Bosniac women wearing the *feredža* [cf. Arabic *niqab*, full face covering]

peškir – (Persian) cloth used to wrap around the head or over the shoulders

pregača – part of women's costume, a woollen apron worn over the lower body to the front and tied around the waist

saruk – (Turkish) long strip of cloth wound around the fez

svilenjak – fine scarf with silk tassels

shalwar – (Persian) wide men's trousers worn by the Bosniac population and later adopted by others

šamija – (Persian) headscarf of fine fabric with woven motifs

širit – (Arabic) ribbon sewn onto parts of costume as decoration

tamburitza – stringed musical instrument

teferič – (Arabic) party, outdoor entertainment

tepeluk – (tur.) mala ženska kapa potkičena niskama dukata ili bisera, ili vezena srmom i zlatom
terzija – (pers.) zanatlija koji izrađuje gornje dijelove nošnje od čohe i ukrašava ih vezom
trabolos – (grč.) šareni svileni muški pojas koji se uvozio iz Sirije
uzvod – vrsta domaćeg pamučnog platna koje je cijelom dužinom osnove protkano svilenim, pamučnim ili lanenim nitima, ali drugačijim nego što je osnova
zar – (arap.) vrsta ženske odjeće Bošnjakinja za izlazak na ulicu sastavljena od suknje i ogrtača za gornji dio tijela

tepeluk – (Turkish) small women's cap decorated with ducats or pearls or embroidered with silver or gold thread
terzija – (Persian) tailor who makes and embroiders outer garments of broadcloth
trabolos – (Greek) coloured silk men's belt imported from Syria
uzvod – type of home-woven cotton fabric interwoven over its entire length with silk, cotton or linen thread differing from the warp
Yasin – the title of sura 36 of the Qur'an, read for the soul of the dead
zar – (Arabic) type of women's garment for Bosniac women leaving the home, consisting of a skirt and wrap for the upper part of the body

Literatura / Bibliography

- Andelić, Pavo. 1973. *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Bajić, Svetlana. 2010. "Bosnia and Herzegovina: Ethnic Dress". Tom 9, *East Europe, Russia and Caucasus*: 400-411, Oxford-New York: Berg.
- Beljakašić-Hadžidedić, Ljiljana. 1988/89. "Prilog poznavanju seoske muslimanske nošnje u Bosni i Hercegovini". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* (E) n.s. 43/44: 95-148.
- Beljakašić-Hadžidedić, Ljiljana. 1997. *Gradske nošnje u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku*. Sarajevo: Savjet za kulturu SDA.
- Beljakašić-Hadžidedić, Ljiljana. 2005. *Hrvatska tradicijska nošnja iz Kraljeve Sutjeske*. Kraljeva Sutjeska: Franjevački samostan.
- Cvitković, Ivan. 1991. *Rječnik religijskih pojmova*, Sarajevo: Izdavač dr. Ivan Cvitković.
- Čapo-Žmegač Jasna. 1994. "Pladoyer za istraživanje (nacionalnog) identiteta u hrvatskoj etnologiji". Zagreb: *Etnološka tribina* 17: 7-24.
- Čepalo, Husein. 1990. *Prusac – istorijski spomenici*. Zenica: Naša riječ.
- Čepalo, Husein. 1991. *Ajvatovica*. Zenica: lično izdanje autora.
- Čepalo, Husein. 2000. *Pisana tradicija Prusca i okoline*. Prusac: MD "Hasan Kaimija".
- Čulić, Zorislava. 1963. *Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Čulić, Zorislava. 1990. "Nošnja Hrvata oko Kraljeve Sutjeske". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* (E) n.s. 45: 5-20.
- Duvnjak, Stjepan. 2010. "Kraljeva Sutjeska u i poslije rata u BiH 1992-1995". Kraljeva Sutjeska: *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*: 405-413.
- Filipović, Milenko. 1928. *Visočka nahija*. Beograd: *Srpski etnografski zbornik* XLIII, Naselja, knj. 25.
- Filipović, Milenko. 1949. "Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji". Beograd: *Srpski etnografski zbornik*, knj. LXI, Život i običaji narodni, knj. 27: 336.
- Grbić, Jadranka. 1993. "Etnicitet i razvoj. Ogled o etničkome etnitetu i društvenome razvoju". Zagreb: *Etnološka tribina* 16: 57-74.
- Grdić-Bjelokosić, Luka. 1903. *Hajvatovica ili siromašna Čaba*. Aleksinac: Karadžić 3.
- Hadžić, Hajrudin. 2004. *Igre, napjevi i narodni običaji Kraljeve Sutjeske i šire okoline*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Hadžić, Mulo. 2005. *Prusac i njegovo dovište Ajvatovica*. Donji Vakuf: Centar za promociju civilnog društva.
- Harcet, Marjana. 2007/2008. "Kur'anski propisi o odijevanju kao temelj egalitarnosti u islamu". Zagreb: *Etnološka istraživanja* 12/13: 191-212.
- Karamatić, Marko, Nikić Andrija. 1990. *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*. Zagreb: Privredni vjesnik.
- Karanović, Milan. 1938. "Istorijsko-etnografske crte o župama Rami i Skoplju". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja L*: 73-94.
- Klaić, Bratoljub. 1966. *Veliki rječnik stranih riječi*. Zagreb: Zora.
- Kojić-Kovačević, Desanka. 1978. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Veselin Masleša, Biblioteka kulturno naslijeđe.
- Martić, Zvonko. 2005. *Vezak vezla, niz Bosnu gledala*. Zagreb: Etnografski muzej.
- Martić, Zvonko. 2006. *Tradicijska odjeća i nakit Hrvata Bosne i Hercegovine*. Tomislavgrad: KIZ, Karmelska izdanja.
- Martić, Zvonko. 2010. "Tradicijski nakit u Hrvata u okolici Kraljeve Sutjeske". Kraljeva Sutjeska: *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*. Sarajevo: Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene: 579-608.
- Mazalić, Đoko. 1951. "Biograd – Prusac, stari bosanski grad". Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja* n.s. VI: 147-189.
- Pavlović, Nikolina. 2004. "Napjevi sutješkog kraja". *Sutješki vjesnik* 13. Kraljeva Sutjeska online.
- Reifi, R. 1936. "Hajvatovica (Dojmovi sa hodočašća)", Sarajevo: *Muslimanska svijest* br. 2 i 6.

- Skok, Petar. 1971. *Etimološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. Knjiga I od A-J, Zagreb: Jugoslavenska akademija za znanost i umjetnost.
- Škaljić, Abdulah. 1965. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Institut za proučavanje folklora u Sarajevu.
- Tomić, Vjekoslava. 2008. "Opet idemo na zavjet". *Sutješki vjesnik*. Kraljeva Sutjeska online: 11.
- Više autora. 1999. *Glosar religijskih pojmova*. Sarajevo: Međureligijsko vijeće Bosne i Hercegovine.
- Više autora. 2010. *Ajvatovica*. Travnik, Zagreb, Sarajevo: Muftijsko travničko, Naklada Zoro.
- Više autora. 2010. *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*. Kraljeva Sutjeska: Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska, Sarajevo: Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene.
- Vladić-Krstić, Bratislava. 1995. *Seoski nakit u Bosni i Hercegovini u XIX i prvoj polovini XX veka*. Knjiga 1. i 2. Beograd.